

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	17
'Aho	Tusite, 25 'Okatopa 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

2022

'Aho : Tusite 25 'Okatopa,

Taimi : 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		4.1 Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2020/2021
		4.2 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule'anga 2021/2022
Fika 05	:	LIPOOTI 'A'AHl 2022:
		5.1 Vahenga Fili 'Eua 11
		5.2 Vahenga Fili Vava'u 16
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
		Ngaahi Lao Fakaangaanga
		6.1 Fika 6/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Malu'i 2022
		6.2 Fika 7/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Folau Vaka 2022
		6.3 Fika 8/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia 2022

		6.4	Fika 9/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaahi Hia 2022
		6.5	Fika 10/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 5) ki he Ngaahi Hia 2022
		6.6	Fika 11/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 6) ki he Ngaahi Hia 2022
		Tohi Tangi:	
		6.7	Tohi Tangi Fika 4A/2022
		Lipooti/Fakamatala Fakata'u:	
		6.8	Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2021/2022
		6.9	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2021/2022
		6.10	Lipooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui 2020/2021
Fika 7	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 8	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Poaki.....	10
Me’a ‘Eiki Sea.....	10
Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2020/2021.....	10
Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u Potungāue <i>MOI</i>	11
Pālotti’i ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakamatala Fakata’u Potungāue <i>MOI</i>	11
Lipooti Fakata’u ‘Ofisi Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga ki he ta’u 2021/2022	11
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u Komisoni <i>PSC</i>	13
Pālotti ‘o tali fokotu’u ke tukuhifo Lipooti Fakata’u <i>PSC</i> ke alea’i he Komiti Kakato.....	13
Lipooti ‘A’a’hi Fale Alea vahefonua ‘Eua 2022.....	13
Fakama’ala’ala he Lipooti Fale Alea ‘Eua 11 ki he 2022.....	14
Ngaahi ‘elia mahu’inga ha mai mei he ‘a’ahi faka-Fale Alea vahefonua ‘Eua	15
Lahi lisi ‘api tukuhau, ‘api kolo mo ma’u ‘api ‘ikai ko e kakai ‘Eua ia	15
Kole mei ‘Eua ke ‘i ai ha ‘Ofisi Potungāue Fonua ‘i he vahefonua.....	15
Ngāue kuo fakahoko ki he kakai ne uesia he sūnami.....	16
Uesia lahi tuku’anga lolo ‘Eua	16
Fiema’u ha fale hufanga ke malu ki ai kakai he taimi hoko ai ngaahi fakatamaki	16
Fiema’u fakakelekele tu’u ai ngaahi ngāue fakapisinisi ngaahi kolo ne uesia he sūnami ...	17
Talitali lelei hiki ange kainga Mango ki ‘Eua	17
Tokanga na kuo taimi ke ‘i ai ha sea makehe ma’a e kakai fefine ‘i Fale Alea.....	17
Tafa’aki fakalalakaka fakasosiale	18
Fakamamafa e tokanga ki he tafa’aki ‘o e ako.....	19
Ngaahi fiema’u ‘Apiako Ngoue Hango	20
Tafa’aki fakamo’uilelei.....	21
Ma’u’anga vai ko e palopalema lahi vahefonua ‘Eua	21
Lahi ngaahi kelekele tala ‘api ki ai kakai ‘ikai nau nofo ‘Eua.....	22
Lahi e hanu kakai ko e si’isi’i e kelekele ki he nofo.....	24
Palopalema lahi ‘a e ma’u’anga vai vahefonua ‘Eua	26
Hoha’a ngaahi fāmili masivesiva ange mamafa totongi e veve.....	27
Fakatangi ki ha tokoni ki he tafa’aki he ‘uhila tautefito hoko mai KOVITI.....	27

Palopalema he ngāue'aki telefoni mo e 'initaneti 'i 'Eua	27
Kolea ke kei hoko atu polokalama tanu hala hala kolo, ngoue mo takimamata	28
Kolea ha langa hala fakakavakava mālohi mo lelei ke ne fakafea'utaki fefononga'aki ki he uafu.....	28
Tokanga ke fakalelei'i e Uafu Nafanua.....	28
Tokanga ke hiki feitu'u mala'e vakapuna mei he tu'u'anga lolotonga.....	28
Fakamālō'ia tokoni Pule'anga ki he Kautaha Vaka 'Eua	29
Sipoti mo e ngaahi ngāue fakalalakaka kakai fefine	29
Tafa'aki faka'ekonomika ngoue, fanga monumanu mo e toutai.....	29
Tafa'aki fakatakimamata ne uesia he tō Koviti.....	30
Tafa'aki koloa fakamovetevete	30
Tokanga ki he nō peseti 'e 1 Pangike Fakalalakaka.....	30
Kole maama sola ke tokoni ke fakasi'isi'i faihia & hao mo malu kakai	31
Tafa'aki ki he feliuliuaki e 'ea	31
Tafa'aki langa 'i he fiema'u ke matu'uekina e ngaahi fakatamaki	31
Pāloti'i 'o tali A'ahi Faka-Fale Alea 'Eua 11 ki he 2022.....	32
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 16 ki he 2022.....	32
Fakama'ala'ala he Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2022 Vava'u 16	33
Kau hala pule'anga he ngaahi me'a lalahi na'e 'ohake he 'a'ahi Fale Alea	34
Uesia tamaki 'āhanga Vāhenga Vava'u 16 mei he sūnami ne hoko Sanuali	34
Fiema'u ke tokangaekina maama hala & maama sola ngaahi kolo	35
Kau ma'u'anga vai he ngaahi fiema'u vivili Vava'u 16	35
Kei lahi pe fiema'u fale lālanga & ngaahi ngāue fakalalakaka kehe ma'a e kakai fafine ...	37
Kei kole mei Vava'u 16 ke holoki ta'u motu'a 'i he polokalama vahe toulekeleka	37
Lahi hoha'a ki he tu'unga hikihiki totongi koloa koe'uhi 'ikai mapule'i totongi lolo.....	37
Tokanga ki he ngoue kava he ko e ma'u'anga mo'ui kakai.....	38
Tokanga ki he 'ikai faingofua 'ai nō he ngaahi pangike	38
Ke teke 'a e mahu'inga ke 'inivesi Vava'u 16 he ako	38
Fa'unga e Kosilio mo e 'Ofisi Fakavāhenga Vava'u 16	39
Poupou ki he langa ha fale hufanga ma'a e ngaahi vāhenga he 'e malava ke ngāue'aki ki he ngaahi fiema'u fakakolo.....	39
Tokanga ki he 'alu pe taimi mo e holo totongi 'o e kava.....	40
Kole ki ha fa'ahinga fakaivia mo faitokonia 'Eua mo Vava'u he tafa'aki ngoue kava & vanila	40
Tokanga ki he fale'i Va'a Sioloki kamata uesia ma'u'anga vai lalofonua he kona e tahi ...	41
Kau ngoue kava & vanila hono fakaivia Pule'anga he ta'u fakapa'anga lolotonga	41

Poupou ki ha ngaahi fale hūfanga ma'a e ngaahi kolo te'eki ai ha holo fakakolo.....	41
Pālōti 'o tali Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 16.....	41
Fili ha sea fo'ou 'o e Komiti Kakato.....	42
Fokotu'u mei Ha'apai 13 'a Lord Tu'ilakepa ki he lakanga Sea Komiti Kakato	42
Pālōti 'o tali hono fili Lord Tu'ilakepa ko e Sea fo'ou Komiti Kakato	42
Me'a Sea Komiti	43
Lao Fakaangaanga fika 6/2022	43
Tokanga ke ngāue'aki ngaahi fakamatala mo'oni pau he Fakamaau'anga.....	43
Ngaahi makatu'unga kehe malava ki he Fakamaau'anga ke fakakaukau kole malu'i pe 'ikai.....	44
Alea'i fakakupukupu ngaahi fakatonutonu ki he Lao	45
Alea'i hono fakapekia kupu 3 he fokotu'u mai 'i he kongā 2.....	45
Fehu'ia ngaahi makatu'unga hano ta'etali he Fakamaau'anga ai ha kole malu'i	45
Malava malu'i ki tu'a ha taha ki he hia fakapō & talisone he 'oku te'eki fakahalaia'i he Fakamaau'anga.....	46
Makatu'unga hono tuku ke aofangatuku Fakamaau'anga ke 'oua faingata'a'ia 'ene faitu'utu'uni.....	46
Fokotu'u ke tukuhifo Lao fika 7/2022 ki he Komiti Lao e Fale Alea.....	47
Tokanga ke fakamahino lōloa 'o ha taimi malu'i foaki he Fakamaau'anga ki ha faka'iloa	48
Fakamahino ko e mafai Fakamaau'anga ke tau'atāina ke tu'utu'uni ki he lōloa/nounou taimi malu'i	48
Alea'i kongā 3 e lao	49
Tokanga ko e fa'u ha Lao ke malu'i e sosaieti mo e kakai	49
Taukave Pule'anga fiema'u 'a e tau'atāina Fakamaau'anga ke faitu'utu'uni.....	49
Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Malu'i 2022	50
Lao Fakaangaanga fika 7/2022	50
Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga fika 7/2022.....	50
Tokanga ki he 'omai fika tokolahi he fefolau'aki vaka 'i muli ke ngāue'aki 'i Tonga ni ...	51
Taukave Pule'anga 'oku fakangatangata e tokolahi fakangofua he folau tahi ki he malu e fefolau'aki	52
Alea'i kupu he lao fekau'aki mo e tautea ki he 'eikivaka.....	52
Tokanga ke holoki tautea mo'ua ke hilifaki ki he 'eikivaka.....	52
Fokotu'u ke tukuhifo tautea mei he 50000 ki he 20000 & holoki mo e taimi ngāue popula 'o ta'u 'e 2	54
Pālōti'i 'o tali fokotu'u ke holoki tautea mei he 50000 ke 20000 & holo ta'u ngaue popula mei he 5-1	54
Pālōti 'o mālohi 'ikai tali fokotu'u ke holoki tautea	54

Pālōti 'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 7/2022 fekau'aki mo e Lao Folau Vaka	56
Lao Fakaangaanga fika 8/2022 fekau'aki mo e mafai Fakamaau'anga ke fakahaa'i 'oku vale pe faha ha faka'iloa.....	56
Tokanga na'a ngali fepakipaki fatongia kau sula mo e Fakamaau	56
'I ai totonu tokotaha faka'iloa ke fili ke hopo sula pe 'ikai	57
Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga fika 8/2022 (Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 3 Lao Ngaahi Hia.....	57
Fakama'ala'ala Pule'anga he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 4 ki he Lao Ngaahi Hia (Lao Tohotoho hufanga he fakatapu)	58
Fakakupukupu hono alea'i e Lao	58
Tokanga ke fakafaikehekehe'i faka'uhinga'i e lea pongia he Lao.....	59
Faka'uhinga Pule'anga ki he ngaue'aki fo'i lea pongia.....	60
Fokotu'u ke fetongi fo'i lea pongia 'aki fo'i lea ko e mohe vale.....	60
Pālōti 'o tali Lao Fakatonutonu fika 4 ki he Ngaahi Hia 2022	61
Tokanga ki hano uesia he ngaahi konivesio fakavaha'apule'anga ki he potupotu tatau totonu kakai fefine mo tangata 'i he Lao.....	62
Fakamanatu ko e monomono ki he Lao lolotonga ke fakaikiiki ange ngaahi hia fakasotoma 'oku tapu.....	64
Pālōti 'o tali 'a e Lao Fakatonutonu fika 4 ki he Lao Ngaahi Hia 2022	64
Lao Fakatonutonu Fika 6 ki he Ngaahi Hia	65
Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 6 ki he Lao Ngaahi Hia 2022	65
Fale Alea	66
Kelesi.....	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 25 ‘Okatopa, 2022

Taimi: 1010-1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Fakamolemole Hou’eiki, kole atu ke tau kamata ‘aki ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea ko e lotu ia ki he pongipongi ni.*)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite, 25 ‘Okatopa, 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ...

<005>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile:

(Hoko atu ‘a e Taliui...)

‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni Mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakano ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui

Kalake Tēpile: Sea ka u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: Lelei

Kalake Tēpile: ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakanatula, ‘Eiki Minisitā ‘o e Toutai, ‘Aisake Vale Eke.

Poaki

Sea ko e ngata'anga ia 'o e taliui, ko e poaki 'oku kei hoko atu 'a e poaki 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, pea ko e 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata toki ma'u tōmui 'ene tohi poaki, ka ko e poaki ki he 'aho 'aneafi 'o hokohoko atu. Kei hoko atu 'a e poaki 'a e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Nuku. Pohiva Tu'i'onetoa toki ma'u tōmui 'ene tohi poaki, ki 'aneafi pea mo e 'aho ni. Ko Vātau Mefi Hui fakamolemole Sea 'e toki ma'u tōmui 'ene tohi poaki, ka 'oku kau ai 'aneafi pea mo e 'aho ni. Ko e ngata'anga ia 'o e taliui Sea, mālō 'aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Fale o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki 'oku tau fiefia 'i he pongipongi ni ko e ikuna 'etau timi Mate Ma'a Tonga va'inga 'aneuhu, fakamālō atu Hou'eiki ho'omou lava lelei 'o me'a mai 'i he pongipongi ni ki he'etau fakataha mahu'inga 'o e 'aho ni. Ko e hoko atu pē 'etau 'asenita ngāue na'e tuku mai ki he Fale 'aneafi, 'a ia na'e ngata 'i he Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue *MOI, Infrastructure* mo e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Na'e toki 'osi hono lau 'a e tohi ke fakahū mai, pea na'e toe ke 'omai ha fakamatala mei he 'Eiki Minisitā ka tau hoko atu. Faingamālie ko eni te u tuku atu ki he 'Eiki Minisitā, me'a mai fekau'aki mo ho'o lipooti.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2020/2021

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu heni ki he Palēmia, kau Minisitā 'o e Kapineti, fakatapu atu heni ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki, fakatapu atu kia Tevita Puloka mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea 'oku ou fiefia 'aupito 'a e motu'a ni ke fakahū mai 'a e lipooti ko eni, ko e Līpooti eni ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021. 'Oku kei lele pē 'a e potungāue 'i he ngaahi 'elia lalahi ko eni Sea, 'a ia 'oku kau ai 'a e tanu hala, langa 'o e ngaahi falé, ko e *Civil Aviation* pē ko e Fefolau'aki Vakapuna ko e Malini, Fefolau'aki Tahī 'oku kau atu foki ki ai pea mo e *Land Transport*.

Sea 'oku mahino 'aupito 'a e potungāue ni ko e potungāue eni 'oku 'ikai ke ...

<005>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...fakamamafa e tānaki pa'anga hono kongā lahi ko e fakamole pē ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga tautautefito ki he *transport sector* mahalo ko e me'a 'oku fie fanongo ki ai 'a e tokolahi ko e Patiseti 'o e potungāue ni he ta'u fakapa'anga

ko eni fe'unga ia mo e pa'anga 'e 31 miliona pea na'e fakamoleki ai kotoa ai 'a e pa'anga ko ia. Ko e pa'anga hū mai na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 7 miliona 'a ia ko e kongā lahi 'o e seniti na'e tākaki ko eni Sea ko e tākaki ia 'i he ngaahi me'alele kau ai 'a e laiseni me'alele ko e laiseni 'o e kau faka'uli mo e hā fua e ngaahi me'a ko ia. Sea 'ikai ke u toe fakalōloa ko e lipooti eni 'oku mahino 'aupito pē ia 'iate ia pea 'oku kole atu pē 'oku 'i heni 'eku *CEO* pea mo e tauhi pa'anga kapau 'oku toe 'i ai ha fehu'i mālō ko u fokotu'u atu mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā ko e fokotu'u eni mai ha'amou ngaahi fehu'i kapau 'oku fiema'u ke tali atu mei he 'Eiki Minisitā. 'Eua 11 me'a mai.

Fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u Potungāue MOI

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e kau Mēmipa e Fale kau fakataha pē mo e Feitu'u na he fiefia he lavame'a he timi 'a e Mate Ma'a Tonga he pongipongi ni.

Ko e lipooti lelei 'aupito eni koe'uhí kuo ne fakamatala 'a e ngaahi ngāue kuo lele mai 'i he ngaahi 'elia mahu'inga ko eni tautefito ki he fefononga'aki 'i he halapule'anga pea pehē ki he tafa'aki ko ē 'i tahi koe'uhí ko e kongā lahi 'o hotau kakai ko u tui pē 'oku 'i he pēseti 'e valungofulu tupu ki 'olunga 'oku nau ngāue 'a e sēvesi 'oku fakahoko 'e he potungāue ko eni.

Hou'eiki koe'uhí ko e mahu'inga ko ē 'o e lipooti ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu pē mu'a ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ha tālānga ki he me'a ko ia koe'uhí 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ngaahi fokotu'utu'u 'oku hā he lipooti ki he tau lele ko ē ki he kaha'u mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakamatala Fakata'u Potungāue MOI

'Eiki Sea: 'I ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u mei he 'Eua 11 poupu'i ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Uhilamoelangi Fasi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 14 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai mālō 'Eiki Sea.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga ki he ta'u 2021/2022

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lipooti 'o e 'Ofisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga ki he ta'u 2021/2022. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi 'oku fakahā mai 'aki e lipooti.

Kalake Tēpile: Tohi ko eni ‘oku ‘ulu’itohi pē ‘a e Komisoni kau Ngāue Fakapule’anga faka’aho ki he ‘aho 12 ‘o Sepitema 2022.

‘Eiki Nōpele Fakafanua
Sea Fale Alea ‘o Tonga
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa

‘Eiki Nōpele Fakafanua

Fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ki he ta’u fakapa’anga 2021/2022 ‘Ofisi ‘o e Komisoni Ngāue Fakapule’anga.

‘Oku ou fiefia ke fakahū atu ‘a e Lipooti Fakata’u ki he ta’u fakapa’anga 2021/2022 ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisoni Ngāue Fakapule’anga.

Ko u fakahū atu ‘a e lipooti ni mo e loto hounga’ia ‘i he ngāue’aki ‘a e fengāue’aki ‘a e komisiona ‘ofisa pule ngāue mo e kau ngāue ‘a e ‘ofisi ‘o e Komisoni Ngāue Fakapule’anga pea mo e hoa fengāue’aki kotoa pē ‘o e Komisoni Ngāue Fakapule’anga.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni
Samiu Kuita Vaipulu
Palēmia Le’ole’o ‘o Tonga

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Kimu’a pea fakahoko atu ‘a e lipooti ‘oku ou kaungākau pē mo e Hou’eiki Mēmipa mo e Feitu’u na he fiefia ‘i he lavame’a ko eni ‘a e Mate Ma’a Tonga he pongipongi ni kae ‘uma’ā foki ma’u foki ko ē he TALA ‘enau fe’auhi ko ē na’e fai ‘i ‘Aositelēlia ‘enau ikuna’i e *final* ‘a Ha’amoā.

Sea ko e ...

<007>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Palēmia : .. Lipooti eni ko ē 2021/2022 ‘o e *Public Service Commission* pē Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga ‘o a’u mai ko ia ki Sune ‘o e ta’u ni. ‘Oku tomu’a ‘oatu heni ‘a e fakamālō ko e māhina ‘e 6 ‘o e fakahoko fatongia foki ‘a e ongo Potungāue ni na’e ‘i he Palēmia Mālōlō ‘a ia ko e Fakafofonga Tongatapu 10. Ka na’e kau foki ai mo e Fakafofonga ko eni ‘o ‘Eua 11 hono tataki mai mei he Komisona ‘a e Potungāue ko eni ‘o a’u mai ki he kongā kimui ‘o e ta’u kuo ‘osi.

Sea ‘i he lipooti ko eni ‘oku ‘asi mai pē ai ‘a e tokolahi ko eni ‘o e kau ngāue ‘a ia na’e ta’u kuo ‘osi na’e toko 5747 ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘oku ki’i hiki si’isi’i hake pē ki he 5882 ‘i he Sune ko ia ‘o e ta’u ni. Ko e me’a mahu’inga na’e fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e Komisona

ko hono fai e sio ki he ngaahi *policy* mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue kae tautautefito ki he taimi ko eni na'e hoko ai ko eni 'a e puna 'a e mo'ungaafi pea mo e *tsunami* pea kae tautefito pē ki he taimi 'oku fiema'u ai ke tātāpuni ai 'a e fonua kau ai 'a e kau ngāue fakapule'anga ko e 'uhinga foki ko e KOVITI-19. 'A ia na'e uesia lahi heni 'a e fakahoko fatongia ka na'e lava 'a e Potungāue 'o fengāue'aki pea mo e ngaahi va'a kehekehe ke 'ai ai ha ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'oku taau pea mo e 'ātakai ko ia hono tātāpuni 'a e ngaahi ngāue fakapule'anga ko e 'uhinga pē ke fakasi'isi'i ko eni 'o e mafola ko eni 'a e KOVITI-19. Sea 'e toki lava pē 'o fakaikiiki atu mo tali ha ngaahi fehu'i ka 'oku fokotu'u atu 'a e Lipooti ko eni 'a e Komisoni 'a e kau Ngāue Fakapule'anga. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Palēmia. 'Eua 11.

Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u Komisoni PSC

Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Ko e lipooti ko eni 'oku mahu'inga pē ke tau sio ki ai koe'uhi 'oku hā mai 'a e me'a lalahi 'e 2 'i he lipooti ko eni. 'Uluaki ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ki he tokolahi, pea ko e me'a mahu'inga hono 2 'oku talanoa ki ai 'a e lipooti ko eni ko e fakamole. Ko e ngāue fakapule'anga foki ko 'etau misini ngāue ia. Pea ko e ma'u 'a e motu'a ni ia 'oku totonu pē ke fai e sio ki ai 'i he meimei ta'u 'e 5 ki he 7 kotoa pē ke tau toe vakavakai'i 'a e me'a 'oku hoko ki he ngāue fakapule'anga. Pea ko e ongo me'a lalahi ia 'e 2 'oku totonu ke tau sio ange ki ai koe'uhi 'oku pehē 'e he lipooti ko eni ko e fakamole kātoa kātoa ko ē 'oku 'oange ki he kau ngāue fakapule'anga 'oku 'osi a'u ia ki he peseti 'e 66. Pea 'oku ou fokotu'u atu pē mu'a Sea ke tukuhifo pē ki he Kōmiti Kakato ke toki fai ha sio fakalelei ki ai mo ha talanoa ki he tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngāue fakapule'anga mālō.

Pāloti 'o tali fokotu'u ke tukuhifo Lipooti Fakata'u PSC ke alea'i he Komiti Kakato

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku 'i ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo 'a e Lipooti 'a e Komisoni Ngāue Fakapule'anga ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mo'ale Finau, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea loto ki ai 'a e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'asenita ko e Lipooti 'A'ahi 'a ia ko e Vāhenga Fili 'Eua 11. Kole atu ki he Kalake ke fakahū mai e tohi 'oku,.. lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipooti.

Lipooti 'A'a'hi Fale Alea vahefonua 'Eua 2022

Kalake Tēpile :

‘Aho 29 Sepitema 2022

Lord Fakafanua

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.
'Eiki Sea,

‘Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na fekau'aki mo e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua ‘Eua 11 ki he to’u Fale Alea ‘o e 2022.

Na’e fakahoko ‘a e ‘A’ahi ko eni ‘o kamata mei he ‘aho 16-31 ‘o ‘Akosi 2022. Ko e ‘A’ahi ko eni na’e fakahoko ia fakatatau ki he Tu'utu'uni 20 ‘o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea.

‘Oku ou ‘amanaki mo e faka’amu ‘e tali lelei ‘e he Feitu'u na ke fai ha feme’a’aki ...

<008>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ho Fale ‘Eiki.

Faka’apa’apa atu,

Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi
(Fakafofonga Vāhenga ‘Eua 11)

'Eiki Sea: Me’a mai e Fakafofonga e Vāhenga ‘Eua.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e kau Mēmipa ho Fale ‘Eiki. Kimu’a ke fai ha fakahoha’a he lipooti ni ko u kole atu pē mu’a ki he Feitu’u na ‘i he malumalu ‘o e kupu 38 (2) ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke tuku mai pē mu’a ha ki’i taimi ke fai ai ha fakamatala ‘o fekau’aki pea mo e ‘A’ahi Fale Alea na’e fakahokó. Koe'uhí ki he motu’a ni ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ai ‘oku fekau’aki ia pea mo e fakatamaki na’e hokó. Pea ‘oku ou tui ‘e ‘i ai pē ngaahi me’a ai ‘e fakalukufua ki he ngaahi vahefonua kehé neongo ‘oku ‘omai ia ‘i he Lipooti ‘A’ahi ‘a e Vahefonua ‘Euá.

Pea ko ia ‘oku fai ai ‘a e kole atu ‘i he malumalu ‘o e kupu ko ia ‘i he ‘etau tu’utu’uni ke tuku mai pē mu’a ‘a e taimi ha ki’i faingamālie ke fai pē ha fakamatala ke ‘osi ‘a e lipooti ‘a’ahi ko eni.

'Eiki Sea: ‘Atā pē Fakafofonga ko ‘eku fo’i pē ho fakamatalá ko ho ‘osi ia. Hoko atu koe.

Fakama’ala’ala he Lipooti Fale Alea ‘Eua 11 ki he 2022

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e ‘a’ahí na’e fakahoko pē ‘o lava lelei pea na’e fakahoko pē ia ‘i he māhina ‘o ‘Aokosi ‘i loto ‘i he taimi na’e fakangofua ‘e he Feitu’u na. Pea na’e lava ai ‘a e ngaahi fono pea mo e ngaahi fakataha pea pehē ki he ngaahi ‘a’ahi ki he ngaahi feitu’u kehekehe ‘oku hā atu pē ‘i he lipootí. Kau ai ‘a e fakamamafa ‘a e ‘a’ahi ki he ngaahi ako’angá

pea mo e ngaahi feitu'u 'oku tui 'a e motu'a ni ko e ngaahi fakalalakaka ia ki he kaha'ú ma'a e Vahefonua 'Euá.

Ko e taumu'a foki 'o e 'a'ahi na'e faí ke fai ha sio lelei ki he ngaahi fiema'u 'oku mahu'ingá pea 'oku 'i ai foki 'a e tokoni ho Fale 'Eiki ki he ngaahi vāhenga he pa'anga Fale Aleá pē 'e vahe fēfē atu ia ke fai ha tokoni fakalukufua ai ki he fakalalakaka 'o e vahefonuá.

Pea 'oku 'i ai foki pea mo e ki'i sēniti 'oku ma'u mei he Pule'anga 'o fakafou mai he 'Eua *Development Committee* pea 'e ngāue fēfē 'aki ia kae 'ikai ke ngata aí kae fai foki ha talanoa mo fakama'ala'ala 'a e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a e kakai 'i he, 'i he 'a'ahi ko eni na'e fakahokó.

Ngaahi 'elia mahu'inga ha mai mei he 'a'ahi faka-Fale Alea vahefonua 'Eua

Kau hoko atu ki he kakano 'o e lipootí mo e ngaahi me'a na'e hā mai 'i he 'a'ahi ko ení. Ko e 'uluakí na'e fai 'a e sio ki he ngaahi 'elia mahu'inga ko ē 'oku, 'oku totonu ke nofo ki ai 'a e tokangá 'i he Vahefonua 'Euá pea 'oku vahevahe pehē pē 'a e lipooti na'e faí ki he ngaahi kongokonga lalahí.

Lahi lisi 'api tukupau, 'api kolo mo ma'u 'api 'ikai ko e kakai 'Eua ia

Ko e 'uluakí ko e ngaahi totonu ko ē 'a e kakai 'o e Vahefonua 'Euá pea ko e kaveinga pē eni ia 'oku fai ki ai 'a e nofo 'a e motu'a ni 'i he ngāue mo e vahefonuá ka 'oku 'i ai ha ngaahi totonu 'oku totonu ke nau ma'u pē kuo mole meiate kinautolu pea fai ki ai ha tokanga. Ko e me'a 'uluaki Sea 'oku hā mai 'i he 'a'ahi ko ē na'e fakahokó ko e *issue* lahi fekau'aki pea mo e kekelelé 'oku kamata ke hoha'a 'a e vahefonua ia 'i he me'a ko eni 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi lisi tatau pē 'i he 'api tukupau pea mo e 'api kolo pea mo e ma'u 'api 'i he Vahefonua 'Euá ka ko e kakai ia 'oku 'ikai ko ha kakai 'o e vahefonuá.

Pea ko e faka'amu 'a e vahefonuá mu'a ia ke 'oua mu'a 'e toe fakalōloa atu e ngaahi lisi kae tukuange mai 'a e, 'a e kekelelé he koe'uhí 'oku 'alu pē taimí mo e fiema'u ke vahe atu 'a e ngaahi 'api tukupau pea mo e ngaahi 'api kolo ki he ngaahi fāmili fo'ou 'oku nau fiema'u ha'anau nofo'angá.

Kole mei 'Eua ke 'i ai ha 'Ofisi Potungāue Fonua 'i he vahefonua

Pea 'i he'ene pehē ko e tui 'a e motu'a ni na'e 'i ai pē 'a e tōnounou ia he kuohilí koe'uhí ko e ngaahi ngāue ko ē ki he kekelelé na'e fai kotokotoa pē ia 'i Tongatapu ni. 'I he Vahefonua 'Euá koe'uhí he 'oku, na'e 'ikai ke 'i ai ha 'Ofisi Kōvana ia 'i he Vahefonua 'Euá pea na'e 'ikai ke 'i ai ha 'Ofisi ia 'o e 'Eiki Minisitā Fonuá ke ne fai 'a e ngāue ko ení.

Pea 'oku 'i ai 'a e kole ia mei he Vahefonua 'Euá mu'a ki he Pule'anga ke fokotu'u mu'a ha 'Ofisi 'o e Potungāue Fonua mo e Savea 'i he vahefonuá kae lava 'o solova 'a e palopalema ko eni. 'Oku 'i ai e kole ia na'e ma'u 'e he motu'a ni mei he 'a'ahi ko eni fekau'aki mo e kekelelé. Kapau 'oku mahino mai 'e hiki e mala'evakapuná ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

Taniela Fusimālohi: ... meí he feitu'u 'oku lolotonga tu'u ai. 'Oku 'i ai e kole ia 'a e kakai 'oku nau nofo 'o sítu'a ki he mala'e vakapuná ke 'oange mu'a e kelekele ko iá ke vahe kia kinautolu. Koe'uhí 'oku 'ikai pe ke toe ha kelekele ia 'e toe koe'uhí ko e palopalema ko eni 'oku ou lave ki aí. Kuo lisi mo ma'u 'api 'a e kakai ia 'oku 'ikai ko e kakai ia 'o e vahe fonuá pea kuo teke leva ki tu'a 'a e kakai totonu 'o e vahe fonuá.

Ko ia ko e faka'amú ia ke fai mu'a ha fakamā'opo'opo e kelekele ia 'o e vahefonuá mo ngāue ki ai pea mo e Pule'angá ki ha founga 'e fakafoki mai ai ki he vahe fonuá 'a hono kelekelé ke vahe atu ia ki hono kakai 'oku nau fua 'a e kavenga mo nau nofo 'i he vahenga 'Euá.

Ngāue kuo fakahoko ki he kakai ne uesia he sūnami

Ko hono uá ko e tafa'aki ko eni ki he kakai kuo uesia ko ē 'e he sūnamí pea 'oku ou fie fakamālō heni ki he Pule'angá, 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Tokoni Palēmiá mo e Minisitā ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí 'i he ngāue ko eni kuo fakahoko. Pea ko eni kuo tau sio ki ai kuo lava 'o kamata 'a e langa 'o e ngaahi fale nofo'anga kiate kinautolu na'e uesia 'i he sūnami na'e hoko 'i he kolo ko 'Ohonuá.

Pea ko u fakamālō atu koe'uhí kuo kamata e langa ko iá ki he ngaahi fāмили 'e 34 ne uesia kinautolu 'e he sūnamí. 'Ikai ke ngata aí ka 'oku 'i ai foki 'a e fakamālō atu koe'uhí na'e ongo vivili 'aupito 'a e te'eki ke 'i ai ha fa'itoka koe'uhí he na'e hanga 'e he peaú 'o to'o 'a e konga lahi 'o e fa'itoka 'o 'Ohonuá 'oku tu'u he matātahí. Pea ko eni kuo kamata fakahoko ai 'a hono tanu 'o e ngaahi me'a faka'eikí 'i 'Ohonua. Pea 'oku hiki hake ki he konga kelekele lelei. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō atu ki he Pule'angá 'i he konga ko iá 'a e kamata 'a e ngāue ko iá.

Uesia lahi tuku'anga lolo 'Eua

'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku fepaki ia mo e vahe fonuá he taimí ni ko e loló koe'uhí ko e tuku'anga lolo ko ē 'a e *Pacific Energy* 'Ohonuá na'e tu'u 'i he matātahí mo iá pea na'e kau mo ia hono uesia 'e he peaú. Ko e kautaha ko eni 'oku nau fie foki pe nautolu ia ki 'Eua 'o hoko atu 'a 'enau faifatongiá. Pea 'oku hā mai 'a e uesia lahi 'a e ma'u loló ia he vahe fonua 'Euá pea 'oku kamata ke 'alu ki 'olunga e totongi koe'uhí ko hono fakaheka talamu ko eni 'i he vaka tahí. Pea 'oku 'i ai e faka'amu ia ai ke fai mu'a ha tokoni 'a e Pule'angá ke fakafoki 'a e kautaha ko eni ki he tu'u'anga 'oku nau faka'amu ki ai ke nau tu'u pe 'i 'Ohonua. Ka te nau hiki ki 'olunga ki ha kelekele 'oku hao ange mo mama'o ange meí he tahí.

Pea 'i he tu'unga ko iá 'oku 'i ai e faka'amu ia ke fai 'a e talanoa pea mo e kau ma'u 'api 'i he 'ēlia 'oku faka'amu 'a e kautaha ko eni ke nau hiki ki aí. Ka lava eni 'e foki leva ki he nōmoló 'a e tu'unga 'o e ma'u loló 'i he vahefonuá.

Fiema'u ha fale hufanga ke malu ki ai kakai he taimi hoko ai ngaahi fakatamaki

'I he tafa'aki ko ia ki he kelekele ko ē ki he fa'ahinga na'e uesia 'e he sūnamí 'oku 'i ai 'a e faka'amu mu'a koe'uhí ko 'Ohonua 'oku toko 1,200 tupu 'a e tokolahi 'o e kakai 'oku 'i aí. Pea na'e 'osi 'i ai pē 'a e kole mai meí he vahefonuá kimu'a atu pē pea 'oku toe 'omai pē ia 'i he fakataha ko eni. Koe'uhí ko e kelekele ko eni ko e tokolahi ko eni 'o e vahefonuá 'oku totonu ke 'i ai ha fale hūfanga lelei ke hola ki ai 'a e fa'ahinga 'oku uesiá. Koe'uhí ko e me'a ko ē na'e hokó na'e 'ikai ke 'i ai ha fale hūfanga ke nau malu ki ai 'o nofo fakataimi ai.

Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'api kehekehe. Pea 'ikai ke ngata aí ko e taimi fakatamakí pea 'oku 'i ai ha fale hūfanga ke hao ki ai ha konga lahi 'o e kakai ko ení.

Fiema'u fakakelekele tu'u ai ngaahi ngāue fakapisinisi ngaahi kolo ne uesia he sūnami

'I he taimi tatau pē 'oku 'i ai mo e kole meí he vahefonuá ia 'i he me'a ko ē na'e uesia he sūnamí. 'Oku 'i ai pe kole meí he vahefonuá ke kei tuku ange pe mu'a e kelekele ko iá ke fai ai ha'anau ngāue, he koe'uhí 'e kei lava pe 'o fakalele ai 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaahi fea mo e ngaahi talitali kakai 'i he lolotonga 'o e 'ahó 'i he feitu'u ko ení. He 'oku 'ikai foki ke toe 'atā ia ke fai ai ha nofo.

Ko e tu'unga ko ē 'o 'Ohonuá 'oku tatau ia mo e kolo ko ē ko Tufuvai, pea ko e me'a tatau 'e hoko ki he kolo ko iá 'oku mālō 'ene hao 'ana meí he peaú. Ko e feinga ke nau hiki mo kinautolu mei lalo ki ha kelekele ange pea 'oku fai 'a e sio ki ai 'a e kakai 'o e koló. Ke sio pe ko fē ha kelekele 'e fai ha talanoa ki ai pea mo e Pule'angá ke nau toe hiki ki ai. 'A ia ko e ongo kolo ia 'oku tu'u lavea ngofua taha 'i he tu'u atu ko eni ki he kaha'ú 'i he peaú pea mo e sūnamí.

Talitali lelei hiki ange kainga Mango ki 'Eua

'I ai foki na'e fai 'a e 'a'ahi ki he feitu'u ko eni 'oku tu'u ai e kolo ko Mangó pea fakamālō ki he Pule'angá, ko eni 'e hoko atu 'a e ngāue ki aí. Pea ko e talitali pe ke ma'u ha ngofua kae hoko atu 'a e ngāue ki hono langa 'o e ngaahi nofo'anga ko ia ki he kakai 'o Mangó ke nau hiki atu ki he vahe fonua 'Euá ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ... pea 'oku mau talitali lelei e kainga mei Mangó ke hoko ko homau fakalahi. Ko e Vahefonua 'Euá foki 'oku mau 'i ai 'o fetā'utu'i ai, 'oku mau taha pē pe ko hai pē 'e hiki ange ki he vahefonuá 'oku mau lau pē ko homou konga.

Ko e tafa'aki ko eni ki he, ki 'Ohonuá 'oku 'i ai e ngāue 'oku fai 'e he Komiti Fakalalakaka pē 'a 'Ohonuá pea mo e 'Univēsiti 'o Melipoané. Ko e ngāue eni ia ke sio angé ko e hā ha ngāue 'e fai fakapalani, ke sio angé 'e toe fulihi fēfē anga e tu'u 'a e koló ke ngali, ke toe foki pē ke hoko ko e, ke ngali ko e kolomu'a he 'oku haveki foki 'e he sunamí. Pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ko ē ki ai kae toki 'omai ke fakahoko atu.

Ko e ngaahi me'a kehe 'i he tafa'aki ko iá na'e 'i ai 'a e faka'amu ko e fa'ahinga 'e ni'ihi pea 'oku 'ikai ke u ma'u pe 'oku kei taimi 'a e kole ko ení pe 'ikai. Na'e fekau ke nau *isolate* he taimi ko ē na'e tō ai 'a e Kovití pea li'aki 'enau ngāué pea na'a nau kole mai ke kole atu pē ki he Pule'angá hangē na'e 'i ai ha ki'i tokoni pehē na'e 'oange ki Tongatapu pea mo Vava'u ha ki'i fakaai pē koe'uhí ko e li'aki 'enau ngāué pea 'i ai e ngaahi mo'ua ia ke totongi.

Tokanga na kuo taimi ke 'i ai ha sea makehe ma'a e kakai fefine 'i Fale Alea

‘I ai foki pea mo e fokotu’u mai ia ka ko u tui ko e fokotu’u pē eni ia kuo ‘osi onгона pē he Fale ni kimu’a ‘e he kakai fefine ‘o ‘Euá na’a kuo taimi ke ‘i ai ha Sea ‘o e kakai fefiné ‘i he Fale Alea ‘o Tongá, ka ko e tui ko e me’a pe ia ke tuku ki he kaha’ú ke fai ki ai ha sio.

Ko hono faka’osí na’e ‘i ai e hoha’a ia ‘i he tafa’aki ko ení ki he, ‘oku ‘i ai foki ‘a e ‘api Pilisone ko Sainái pea ‘oku fa’a ngaue’aki ‘e he kau pōpulá ‘i he Vahefonua ‘Euá. Ka ke toki fakama’ala’ala angé ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e tu’unga ko eni ‘a hono ngaue’aki ‘a e kau pōpulá pea totongi ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau vahé. ‘A ia ko e tafa’aki ia ki he ngaahi totonu pea mo e ngaahi me’a ‘oku totonu ke fai ki ai ha tokanga, fakataha pē pea mo e Pule’angá pea mo e Fale ni pea mo e motu’á ni ke sio ki he ngaahi totonu ‘a e kakai ‘o e vahefonuá.

Tafa’aki fakalalakaka fakasosiale

‘I he kongā hono uá ko e ngaahi tafa’aki ko eni ki he fakalalakaka fakasōsiale. ‘Oku ‘i ai ‘emau kosilio ‘a e kakai fefiné. ‘Oku ‘i ai pē ‘enau ngaahi komiti ‘oku nau nofo ke tokoni, ke tokoni ki he ngaahi potungāue ko eni ‘oku fekau’aki hangatonu pea mo e ngaahi me’a ‘oku nau nofo ki aí. Ko e ‘uluakí ko e, ‘oku fai e tokanga lahi ‘a e kakai fefiné ki he tafa’aki ko ē ‘o e ‘ātakaí, ke fakatolonga ‘a e ngaahi me’a ‘o e ‘ātakaí. Pea mo tokanga ke ‘oua ‘e hanga ‘e he feliliuaki ‘a e ‘eá ‘o to’o ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘i he ‘ātakaí ‘oku ma’u mei ai ‘enau mo’uí.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku nau kole mai ke fai ki ai ha tokoni hangē ko hono langa ‘enau ki’i *nursery* fakaili ‘akau kae hoko atu ha polokalama tō ‘akau ‘i he Vahefonua ‘Euá ki he ngaahi koló kae tautautefito ki he ngaahi kolo ‘oku ‘auhia ngofua ai ‘a e kelekelé. ‘Ikai ke ngata aí ka ko e fai pē ha fanga ki’i ako pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fengaue’aki ai pea mo e Potungāue ko eni he *MEIDECC* ke fai ha fanga ki’i ako ki he tauhi ‘o e ‘ātakaí ke ‘oua ‘e ‘auhiá.

Pea ‘ikai ke ngata aí ka ko e fai ha sio ki he laó, ki he laó ke ala ‘atā ke ngāue fakataha ‘a e Pule’angá pea mo e ngaahi kupu fekau’aki ko ē ‘o e vahefonuá ke sio ki he malu’i ‘o e ‘ātakaí kae tautefito eni ia ke, ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ke kole ke fakangofua ‘e he laó ke sone’i ‘a e ngaahi ‘elia ‘o hangē ko ‘Euá. He ‘oku ‘i ai ngaahi ‘akau ia ‘e ‘alu atu pē hono ngaue’akí ‘o ‘osi pea hoko ai ‘a e palopalema. ‘Ikai ke ngata aí ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘akau ke hoko atu ‘aki ‘enau ngāue ‘a e kakai fefiné kae hoko ia ko e palopalema. Pea ‘oku hangē ‘a e fakakaukau ko ení ko e fakakaukau ko ē ‘oku fai ki tahí ke sone’i. Ke ta’ofi ke ‘oua toe ngaue’aki ha ‘elia pē toe tu’u ki ai ha taha ‘o ‘omai mei ai ha ‘akau kae tuku ke ili ‘a e ‘akaú pea toki hoko atu ‘a hono ngaue’akí.

Pea ‘ikai ke ngata aí ka ke fai mu’a ha sio ki hono malu’i ‘o e ngaahi kolo ko é ‘oku tu’u matāhahí. ‘A ia ko ‘Eua, ko ‘Ohonua pea mo Tufuvai. Pea ‘ikai ke ngata aí ke hoko atu hono faka’ai’ai ‘o e tō ‘akaú ‘i he ngaahi feitu’u ‘e uesia ngofua ‘e he tafeá pea mo e peau ‘o hangē ko ia kuo fai ki ai ‘a e fakamatala.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e tafa’aki ‘anautolu ki he tafa’aki fakasōsiale pea ‘oku nau tokoni heni ki he Potungāué ko ē *MIA* pea mo e kupu fekau’akí, ke nau sio angé ki he tafa’aki ko ē ‘o e mo’ui lelei pea mo sio ki he fa’ahinga ‘oku nau masivesiva ange mo faingata’a’ia ‘i he anga ‘o e nofó. Pea ‘i he tu’unga ko iá ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Taniela Fusimālohi : Pea ‘i he tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga ‘anautolu ke ‘i ai ha tokoni mei he kāinga ‘Eua ‘i tu’apule’anga, pea kapau ‘oku ‘i ai ha tokoni mei he Pule’anga mo ha tokoni ‘e ma’u ‘e he motu’a ni, pea ‘oku tuku atu ia kiate kinautolu ke nau tufa mo tokanga’i ‘a e tokoni ko ia ki he kau vaivai, kau faingata’a’ia, pea mo kinautolu ‘oku masivesiva ange ke nau ma’u ‘inasi mei ai.

‘Oku ‘i ai foki mo ‘enau ngāue ki he tafa’aki ko ē ki he mo’ui lelei pea ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga ki he palopalema lahi ko eni ‘oku fekuki mo e vahefonua kotoa pē ko e fanga puaka, ke feinga’i ke fakahū ki ha ngaahi ‘ā ‘aki ha’anau kole ha ngaahi tokoni mo nau ngāue ki ai. Pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘api ‘oku masivesiva ange pea ‘oku ‘osi fai pē savea ki ai, pea ‘oku fai ‘enau tokanga ki ai ke fai ‘a e talanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki ko e hā ha tokoni ‘e fai ki he ngaahi fāmili ko ia ‘oku masivesiva mo nau kei nofo ‘i he ngaahi nofo’anga ‘oku ‘ikai ke taau.

‘Oku ‘i ai mo ‘enau ngaahi ngāue kehe pē ‘anautolu ki he ‘enau ngaahi me’angāue ke fakahoko ‘aki ‘enau ngāue tautautefito ki he ngāue ki he lou’akau pea mo e tutu, pea mo e fanga ki’i me’a iiki ki he ngāue fakamea’a ‘oku nau lava. Pea ‘oku nau tokanga foki ke ‘i ai ha’anau maketi ma’a ki he ‘enau koloa ‘e ngaohi, ‘aki ha fai ha’anau ako ki ha fa’u koloa fo’ou. Pea mo ‘enau tafa’aki ki he kole ‘o e ngaahi tokoni.

Fakamamafa e tokanga ki he tafa’aki ‘o e ako

Ko e tafa’aki ko eni ki he ako na’e fai ‘a e fakamamafa pea ko e tafa’aki ia ‘oku ou fakamamafa ‘aupito pē au ia ki ai ‘a e tafa’aki ko eni ki he ako, pea ‘oku ou tui ko e fakalalakala lelei ‘oku ta u a’usia ‘i he ‘aho ni ‘a e tafa’aki ko ia ki he ako. ‘Oku ‘i ai pē ‘emau ki’i pō ‘apiako na’e fokotu’u ke tokoni pē ia ki he Potungāue Ako mo e Pule’anga ‘i he fakakaukau’i ko ē ‘o e ako he vahefonua.

Ne u ‘osi ‘ohake pē foki kimu’a ‘i he ngaahi fakamalanga kimu’a atu ‘a e mahu’inga ko eni ke kole ke fai mu’a ha ngāue ke ‘i ai ha konga ‘o e ‘univēsi’i ‘Eua. Pea na’e ‘i ai ‘a e taumu’a ia ‘i he kole ko ia, ko e *USP* ke fokotu’u ha’anau va’a kae lava ‘a e ako *online*. Ko e palopalema foki eni ko e ō mai ‘a e fanau fefine mei ‘Eua ‘o nau nofo hili heni tautefito ki he fānau fefine, pea ‘ikai ke lava ‘o fai lelei’i ‘enau ako ‘i he *USP*, pea nau toe iku pē ‘o foki ki ‘Eua. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘oku na u palopalema ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘api nofo totonu heni ‘o ‘ikai ke na u a’usia ‘a e taumu’a na’a nau ‘i heni ai.

Ka ‘i he taimi tatau ‘oku mahu’inga ke a’u ki ‘Eua ‘a e tekinolosia tatau pē ko ia ku o a’u ki Ha’apai pea mo Vava’u, ‘aki ‘a e *cable*, ka ‘oku ou tui pē ‘e ‘i ai ‘a e fakakaukau ki ai ‘a e Pule’anga ke a’u mu’a ki ai ‘a e tekinolosia ko ia kae lava ‘o fakahoko lelei ‘a e ngāue ki he tafa’aki ‘o e ako, koe’uhí ko e māmani ‘i he ‘aho ni kuo mafuli ‘a e founa ‘o e ako ke lele ‘i he tekinolosia ko ia ‘o e *online* pea ‘oku ‘i ai ‘a e kole mei he vahefonua ke fai mo ha tokanga ki he tafa’aki ko ia.

Ko e pōako ‘oku mahu’inga ‘i he fakalalakala ‘o e ako koe’uhí ko e fanau ko e teu ‘o e ngaahi sivi, pea ‘oku ‘i ai ‘emau ngāue ke *set up* ‘a e ngaahi senitá pōako ‘e 4 ‘i he Vahefonua ‘Eua, mo tokoni ke fakanaunau koe’uhi ke tokoni pē ia ki he fānau ‘i he ‘enau teuteu ki he sivi, pea mo fai ‘a e fakakaukau na’a lava fokotu’u ha laipeli ma’a e fānau ako. Pea ‘ikai ke ngata ai mo fokotu’u, feinga ke fokotu’u ha sino’i pa’anga sikolasipi ke tokoni kiate kinautolu ko ē ko ē ‘oku fu’u mahino ‘aupito honau talēniti faka’atamai ‘i he ako pea mo e pōto’i ngāue ke fai hano faitokonia koe’uhi ko e kaha’u ia ‘o e vahefonua.

Pea 'oku 'i ai 'a e me'a mahu'inga 'oku hoko 'i he Vahefonua 'Eua ko hono feinga'i ke fakalalakaka 'a e ako tekinala. 'I he 'Apiako 'Eua *High School* pea pehē ki he 'Apiako Ngoue ko Hango, pea mo e Kolisi Hōfangahau, ko e feitu'u ia 'e 3 'oku feinga ke fai 'a e nofo ki ai pea 'oku fakamālō ki he Potungāue Ako he tokoni 'oku fai ke faka'atā ke hoko atu 'a e ngāue ia ko eni 'i he 'Eua *High School*, koe'uhí ko e tokolahi 'o e fānau, pea 'oku 'i ai 'a e ngāue 'oku hoko atu hono feinga ke langa 'a e ngaahi faleako, ke fakanaunau ki he ako *TIVET*.

Ko hono mahu'inga foki 'a e fa'ahinga ako pehē ni ia he 'oku, ko e *certificate level 2* 'oku fai pea 'oku lava pē tamasi'i ia 'o hangatonu mei ai ki Nu'usila hoko atu ai 'ene ako 'i he *TIVET*, pē ko ha'ane 'alu 'o ma'u ngāue. Pea ko e mahu'inga ia 'o e fakakaukau ko eni he koe'uhí 'e 'i ai 'a e taimi 'e fiema'u kau ngāue 'a muli 'i he *labor mobility* pē ko e fiema'u ngāue ki tu'apule'anga, kuo 'osi 'i ai 'a e mateuteu 'a e kakai ia 'o e vahefonua, pea 'oku ou tui ko e me'a tatau pē 'e hoko ki he ngaahi vahefonua kehe 'i he tafa'aki ko ia.

Ngaahi fiema'u 'Apiako Ngoue Hango

Ko ia na'e fai 'a e 'a'ahi ki he 'Apiako Ngoue ko Hango pea 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi fiema'u ke 'oatu 'i he līpooti ko eni faka-faleako ko 'enau *lab* fo'ou, pea 'oku 'i ai 'a e ako mahu'inga 'oku na u feinga ke na u fai, ko e ngāue ko eni ki he ngaahi fale kakano'i manu ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi: ...Kuo 'osi kamata ke a'u ki ai 'a 'etau kau toli 'atautolu ka 'oku fiema'u ia ke ako'i lelei pea kapau 'e lava 'a e ako ko eni 'o fokotu'u lelei 'i he 'apiako ko eni 'o Hango ko u tui ko e *training center* eni ki he kau ngāue pehē ke nau lava 'o ngāue pea tali kinautolu pea toe fakalahi ange 'a e ngaahi faingamālie ngāue ko ē ke nau kau ki ai 'i he kaha'u 'i he tafa'aki ko eni koe'uhí kuo 'osi faka'atā pē. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi ngāue kehe fai ai ki hono *trial* e ngaahi ngoue kehe hangē ko e *mushroom* ko e fa'ahinga 'o e kumala mo nau sio ki he tafa'aki ko eni fanga monumanu tautautefito ki he fanga moa mo e fanga puaka.

Ko e tafa'aki ko ē 'Eua *High School* 'oku fiema'u ia ke fai e tokanga mavahe ki he tafa'aki ko ia e 'apiako ko eni koe'uhí ko e 'apiako lahi eni 'i he vahefonua 'Eua 'oku 'i ai pē fiema'u ke fai e monomono ki he 'ato tautefito ki he faleako ko e ta'u eni 'e 30 tupu pea mo e ngaahi *lab* pea mo e ngaahi faleako tekinala ko ē ke fai ai 'a e ako pea mo honau mala'e sipoti koe'uhí ko e tokolahi 'o e fānauako 'i 'Eua 'oku nau 'alu ki he 'apiako ko eni. Pea ko e tu'unga tatau pē 'oku 'i ai 'a e kolisi Hofangahau ke fai ha ngāue koe'uhí kuo 'i ai mo e fānau 'e toko 300 tupu 'oku nau ako he kolisi ko eni ko e fānau ai pē ko e konga lahi e fānau ko ia te nau fiema'u ke nau 'alu ki he ako tekinala pea 'oku fiema'u ai ha tokoni mei he Pule'anga.

Na'e fai e a'u atu ia ki he ngaahi Lautohi Pule'anga pea 'oku ou lave'i pē 'oku 'i ai 'a e *project* 'i he Potungāue Ako pea mo e *MEIDECC* ki he 'ai ke toe malu ange 'a e ngaahi 'api lautohi na'e fai pē a'u ia ki he ngaahi 'api lautohi ko ē 'o 'Eua kau ai 'a 'Ohonua ko Angahā pea pehē ki he 'Api Lautohi Ta'anga pea mo Kolomaile 'a e fiema'u monomono mo e fakalahi 'o e ngaahi lokiako pea na'e toe fai foki mo e a'u ki he ngaahi ako tokamu'a pea ne u mahino'i ai 'a e ki'i tōlalo 'a e ngaahi ako tokamu'a ko ē ngaahi siasi. Ko e ako tokamu'a foki ia na'e kamata ia he ngaahi siasi 'o lele mai ai. 'Oku mahino pē 'a e fakanaunau 'e fai 'i he Pule'anga ki he ngaahi ako tokamu'a ko ē 'a e Pule'anga, ka 'oku fie fai pē 'e he ngaahi siasi ia 'a honau

ngaahi fatongia ko e fai 'a e ako tokamu'a pea 'oku 'i ai 'a e tokoni ia 'oku nau fiema'u 'a e fakanaunau kae a'u e tu'unga ko ē ko ē 'oku nau fakahoko ai 'a e ako tokamu'a ki he tu'unga lelei taha. Pea ko ia ko e fiema'u ia 'oku nau fai 'a e fiema'u ko ē ke fai ha tokoni 'oku 'i ai.

Tafa'aki fakamo'uilelei

'I he tafa'aki ko ē 'o e mo'uilelei 'oku mahu'inga ki he vahefonua pea na'e faipē 'a e fakamalanga ia kimu'a atu 'a e tafa'aki ko eni ki he falemahaki koe'uhí ko e falemahaki 'oku 'ikai ke toe liliu kuo liliu 'a e fiema'u mo e tokolahi pea 'oku 'i ai 'a e tokanga ke fai mu'a ha fakakaukau pea na'e fai 'a e fakataha pea mo e Poate Falemahaki pea na'e kau pē ia 'i he'emau ngaahi fono na'e fai ke fakakaukau mu'a 'a e Pule'anga ke hiki 'a e falemahaki ki ha tu'unga ki ha feitu'u 'e toe ki'i lahi ange mo kakato ange ai 'a e ngaahi naunau pea mo e ngaahi sēvesi ke fakakakato 'i ha falemahaki 'oku fo'ou ange koe'uhí ko e tu'unga ko ē tu'u'anga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni mo hono lahi 'oku 'ikai ke toe fe'unga ia mo taau ke faifatongia lelei 'i he tu'unga fakamo'ui lelei 'oku nau fiema'u. Ko ia ko e faka'amu ia 'a e vahefonua ia na'a lava ke fai ha fakakaukau ki he hiki ko eni, ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai pē ngaahi naunau 'oku nau fiema'u hangē ko e faka'ata, 'ū scanner pea mo e ngaahi naunau ki he sivitoto 'oku palopalema foki e tafa'aki ko eni ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke lava ai 'i he vahefonua 'Eua 'oku toe feinga mai e ngaahi fāmili ki Tongatapu ni ke fai 'a e sivi ko ia mo e ngaahi me'a ko ia 'i he falemahaki heni kae hoko ai mo e ngaahi palopalema ia ko e li'aki e ngoue mo e fale mo e ngaahi fāmili 'i 'Eua ka nau ō mai ki heni.

Ko 'Eua foki 'oku ki'i kehe ia mei he ngaahi vahefonua he 'oku 'ikai ke tatau ia mo e tu'u 'a Ha'apai mo Vava'u te te lava pē kita 'o feinga ki ai ka ko e taimi 'oku kovi ai 'a e 'ea mo e tahi 'oku faingata'a 'aupito neongo 'ene ofi 'oku faingata'a 'aupito e feinga ia ki ai pea 'oku fa'a hoko ai 'a e palopalema ko eni ko e 'ikai ke kakato 'a e me'angāue pea toe fai leva 'a e feinga mai ki Tongatapu.

Ma'u'anga vai ko e palopalema lahi vahefonua 'Eua

Ko e tafa'aki ko eni ki he ma'u'anga vai Sea ko e palopalema lahi eni ia e vahefonua pea 'oku ou tui kuo fuoloa 'aupito 'a e fekuki mai ia 'a e vahefonua mo e palopalema ko eni.

Ko e taha hiva valungofulu na'e fokotu'u ai e Poate Vai pea na'e 'i 'Eua 'a e 'a'ahi ki ai 'o talanoa mo e vahefonua pē 'e fēfē ke tukuange mo e vai 'a e vahefonua ke fakalele mo ia 'e he Poate pea ko e palōmesi 'o e 'aho ko ia 'e ma'a e vai ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ai ke solova 'a e palopalema ia ko ia 'oku fetūkuaki holo pē 'a e palopalema ia 'i he vahefonua 'Eua.

'I he'ene tu'u ko ē he taimi ni 'e Sea na'e 'i ai foki 'a e fakakaukau ia ke fai ha fakalelei pea 'ave 'a e ma'u'anga vai ke fakalele pē he vahefonua 'Eua 'i he aleapau...

<007>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: .. pē pea mo e Pule'anga na'e fakamo'oni ki ai 'a e Pule'anga 'i he 2008 mo e Vahefonua 'Eua pea ke a'u mai ki he 2012 ke 'ave mu'a ke fakalele 'a e ma'u'anga vai 'e he Vahefonua 'Eua ka 'oku te'eki foki ke hoko e me'a ko eni.

Ka 'i he tu'u ko eni he taimi ni 'oku fai 'a e ngāue ia ki ai pea 'e 'i he kamata'anga 'o e ta'u kaha'u pea u fakamālō ki he ...

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga ko e fehu'i ē mei he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e 'Eiki Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia. Kātaki pē Fakafofonga 'a 'Eua ko e ki'i fehu'i atu pē mu'a. Ko e fehu'i 'i he peesi 7. Ko e hingoa foki e kakala ko ē 'oku tuku'aki 'a 'Eua 'oku pehē. **Tonga 'Eiki 'oku fie folaua kae kite noa ai motu ko 'Eua.** Fakafofonga, ko u lave'i hifo 'i he peesi fika 7 'a e 4.1 Ngaahi totonu 'a e kakai 'o e Vahefonua 'Eua. Pea ko u hoha'a lahi ki ai ko hono 'uhinga ko u lave'i atu te ke 'ai ha'amou paasipooti pea te ke 'ai 'e koe 'a e Pule'anga mavahe, mavahe ia mei Tongatapu, kae hili iá ko e ngaahi tokoni 'oatu 'oku 'oatu ia he fakakaume'a ko eni ko e kongā 'ikai te ke toe hoko koe ko e kongā 'o Tongatapu kuo ke mavahe koe.

Ko e 'uhinga 'oku fai ai 'a e fakahoha'a 'e Fakafofonga 'Eua ko e kole ko ē he kelekele. Ke 'oua 'e to e fakalahi 'a e lisi 'a e kakai 'a e kakai 'oku 'ikai ke nau nofo ai ka ko e tangata'i fonua 'Eua. 'Oku ou hoha'a lahi ki ai 'e Fakafofonga ko e 'uhinga kuo ke hanga 'e koe 'o vahevahe 'etau nofo ke mahino 'oku kehe pē 'a 'Eua fo'ou ia mea 'Eua motu'a. Pea kehe pē 'a 'Ohonua ia pea mei Tufu kae 'uma'ā foki 'a Tā'anga. 'Oku ke loto foki he 'etau nofo ni ke tau vā lelei, ka 'oku ke hanga 'o fakahinohino mai heni ngalingali 'e 'i ai 'a e palopalema 'i he kaha'u 'a e si'i kakai nau tukuhausia honau fanga ki'i motu 'oku tuku atu kinautolu ki 'Eua ngalingali te ke to'o 'e koe 'enau mafai pea mo 'enau ngaahi totonu. Ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ko ha kakai kinautolu 'o 'Eua. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'a. Ko hono 'omai 'a e fakakaukau ko eni ke mahino ko e tangata'i 'Eua.

Ke mea'i pē 'a e taimi ko ē na'e fai ai hono nofo'i 'a e 'Eua fo'ou, 'oku 'ikai ko ha kakai ia pea mei Tonga ni ka ko e si'i kakai na'e tukuhausia mei Tokelau, pea 'oku 'i ai 'a e fu'u tu'unga ma'olunga 'aupito 'ikai ke to e lava ia ha fonua 'i he ta'u 'e 50 ko eni 'o fai 'a e ngaahi ngāue ko ia. Ka 'oku ou 'ohovale 'i ho'o, tapu ange pē pea mo e Fale 'Eiki ni hono fakatāpui fakasi'isi'i 'a e ngaahi lisi mo e tokanga ki he kelekele 'i he 'uhinga ko eni ko e tangata'i fonua 'Eua ngalingali 'e 'i ai 'a e paasipooti mavahe 'a kimoutolu. Fakahoha'a ia mālō Sea.

Lahi ngaahi kelekele tala 'api ki ai kakai 'ikai nau nofo 'Eua

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko u tui ko e ki'i palopalema ia heni ko e anga pē 'o e lea ko ia 'oku ngāue'aki. Ka ko e fo'i tefito'i poini eni, ko e taimi ko ē na'e fiema'u ai, ko e talanoa ko eni ki he kakai ko ē 'oku 'ikai ko e tangata'i fonua 'o 'Eua, ko 'eku talanoa 'aku ki he kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu ni, ka ko e poini eni. 'Oku 'i ai 'a e totonu pea 'oku 'i ai mo e fakamaau totonu. Koe'uhi kapau 'oku 'i ai ha koloa 'oku 'i ai ha totonu ia 'a ha kakai ke nau ma'u ka 'oku to'o ia 'e ha kakai kehe, pea ko e 'uhinga ia 'o e poini ko eni. Ko 'eku manatu'i eni, ko e taimi ko ia na'e vahe ai ko ē 'a e kelekele 'i 'Eua...

<008>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... pea 'oku 'ikai ko e talanoa eni ia ki he kakai 'oku nau lolotonga nofo 'i 'Eua pē na'a nau hiki mai koe'uhí ko e ngaahi fakatamaki pea mo e me'a na'e tu'utu'uni he Pule'anga. Ko e kakai eni ia na'a nau fai 'a e me'a ko eni ko e taimi ko ē ko ē na'e faka'atā ai ke vahe 'a e kelekele 'i 'Eua 'a ia ko e tofi'a eni e Pule'anga. Ha'u nautolu 'o sio mape 'i Tongatapu ni 'o 'ai honau 'api 'i 'Eua. Ko u 'ohovale pē au ia he 'aho 'e taha kuo tu'u mai e

tama 'o talamai pē ko u fie fakatau hono 'api tukupau pea u 'eke atu ki ai ko e 'api tukupau 'i fē 'ia? 'Api tukupau pē 'o'oku 'i 'Eua ko u talaange ki ai na'e anga fēfē ho'o ma'u 'api 'i 'Eua 'oku 'ikai ke ke nofo ai 'oku ke nofo koe ia heni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o pīkinga ki hoku vahefonua. Pea ne fakamatala mai pē e me'a ko eni. Ko e me'a pē he na'e sio, 'alu pē ia 'o sio mape sio 'oku 'atā e fo'i 'apí pea u tala ia 'e au.

Ko e taimi ko ē na'e fie hiki ai e kau 'Ohonua mei he feitu'u na'e, na'e uesia ko ē he *tsunami* na'e to'o kotokotoa honau 'api... mau pehē 'oku kei 'atā e ngaahi 'api ke nau hiki ki ai mau ō atu 'o sio 'oku tu'u pē ia he tu'a 'Ohonua ki 'olungá, mau lele mai ki he Minisitā Fonua 'o fakalave atu ki ai ko ē ko e ngaahi konga'api ē 'oku mau 'ilo 'oku 'osi foki mai kiate koe fēfē ke mai ia ke vahe atu ki he kakai ko eni kuo uesia. Talamai he Minisitā Fonua kātaki fakamolemole kuo 'osi tala ia he tokotaha pea mau ō 'o kumi holó ko e tokotaha ia 'oku 'ikai ke nofo ia 'i 'Eua 'oku nofo ia heni. Kia au ia ko e fu'u ta'e'ofa 'aupito 'aupito ia.

Ko e lisi ko eni 'oku ou talanoa ki ai ko e kakai pisinisi ia 'i Tongatapu ni 'oku 'ikai ke nau nofo nautolu 'i 'Eua. Ko e kakai taautaha 'oku nau nofo nautolu heni ko e tuku koloa 'i 'Eua na'a mau ō ki he tokotaha 'oku 'i ai 'ene, 'oku ne lisi 'e ia ko e 'api tukupau talamai 'e ia he 'ikai ke 'omai ia ki he fai ki ai ha ngāue ke hiki mai ki ai 'a e kau *tsunami* he ko 'ene ki'i koloa pē ia 'oku toe.

'ikai ke mau toe hoha'a ki ai he 'oku fakalao e me'á. Ka ko hono to'o ko ē 'a e totonu 'a ha taha ki ha koloa 'o hono vahefonuá 'o to'o ia 'e ha taha kehe ko hono to'o ia mo e fakamaau totonú.

Ko e hā 'a e 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, sai pē 'e Fakafofonga ke u tokoni atu ki he Feitu'u na 'e sai pē Sea? 'Io. Kole pē Sea ke u fakamalumu atu he, ho Fale 'Eiki Sea, 'oku ou mālie'ia 'aupito 'aupito Fakafofonga he me'a kuo ke me'a ki ai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea kapau te tau fai pehē ko 'eku ha'u foki 'a'aku mei Vava'u ka ko 'eku fakatokanga'i ko ē 'emau nofo ko ē 'i Hala 'o Vave 'Eua 'atā. Na'e anga fēfē 'enau me'a mai 'a nautolu mei 'Eua 'o ma'u 'a Tongatapu kae tuku 'a 'Eua?

Ua Sea, mahalo 'oku mou toki fakatokanga'i ē mou me'eme'a pē ai 'ikai ke mou fai ha ngāue fakalao 'Eiki Sea pea toki fakatokanga'i he Fakafofongá e me'a ko eni.

Ko e ongo tahá 'emau lele atu 'o muimui he 'ū 'a'ahi 'e ni'ihi ko e kehe *ID* ia ko ē 'o 'Eua 'Eua mei he *ID* ko ē 'o e si'i mātu'a 'oku ō atu 'o nofo ai. Ka 'oku fai e ngāue ki ai. Ko u kole pē au ki he Fakafofonga 'oua 'e 'ai ke pehē ngali kuo ō atu ha ni'ihi 'o, 'o ma'u e ngaahi 'elia ko eni 'Eiki Sea na'e fai pē he founga fakalao 'Eiki Sea. Kapau 'e 'eke ki he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. 'ikai ke fehu'ia ia. Mau lau koloa lau monū ke 'i ai ha kakai lelei mei 'Eua pē ko ha taha pē. Pea mau lele mai mo mautolu mei Vava'u ke mau ō 'o fokoutua ai hangē te mau ongo'í na'a faifaiange kuo fokotu'u mai he Fakafofonga Fika 1 na'a mou 'i fē 'ia Vava'u, Ha'apai pea kau ai mo 'Eua mou ō mai ki Kolomotu'a Fika 1. Lahi e kakai ia 'o Kolomotu'a nau fiema'u e 'ū 'apí poto ange kakai mei motú, omi e ako fakasiosio ha ki'i feitu'u ke ma'u ai 'o unga. Ha'u ē tamai mo e fa'ē pea mo e fānau 'Eiki Sea. Ka ko u kole pē ki he Fakafofongá tuku ā ho'omou toká ka mou me'a hake 'o fakatokanga'i he 'oku 'i ai pē me'a fakalao ke ngāue'aki. Mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke ...

Taimi: 1105 – 1110

Lord Tu'ilakepa: ... mo'oni 'aupito e me'a 'okú ke me'a ki ai, ve'e 'api Katoliká 'oku ma'u kotoa ia 'e he Pule'angá, Katolika ko eni 'i 'Euá. 'Ikai ke u lave'i pe ko fē ia 'oku hake hake, 'alu mei 'Ohonuá, ko e fu'u 'ēlia kotoa ko iá 'oku 'i he Pule'angá. Ko au ko u fie nofo 'Eua au, sai'ia au 'i 'Eua ki'i mama'o atu mei Tongá ní, fu'u lahi e ngaahi me'a kehekehe 'i Tonga ní. Kaikehe ko 'eku 'atu pe ki he Feitu'u na ke ke me'a hake pe na'a faifai ho'o fokotu'u me'a kae fokotu'u mai 'e he fika 'uluakí, mou foki 'o kau mo e Feitu'u na he fokí. Pe te ke laumālie lelei ke ke foki, foki mei Talalosia ki 'Eua, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé he poini ko iá. Ko e fo'i kakano foki 'o e me'a iá 'oku 'ikai ke nau nofo nautolu 'i 'Eua, lesisita pe 'apí ia pea lisi 'o tuku ia ai hangē ha talifaki ki ha fa'ahinga me'a hangē 'oku lau ko 'enau koloa. Ko e me'a ia 'oku ongó

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki'i tokoni atu pe ki he Fakafofongá Sea, tapu mo e Seá mo e Hou'eiki 'o e Falé, mo'oni pe foki e Fakafofongá. He na'a mau lele atu ki 'Eua 'o fakasio ko ē ha feitu'u ke hiki ki ai e kau 'Ohonuá. Ngaahi 'api kotoa ko ē na'e fai ki ai e sió, ma'u ia 'e he feitu'u kehe, 'e he kakai kehe pea 'oku nau nofo nautolu he feitu'u kehe. Ka ko e me'a ko ē 'oku mālīe'akí 'Eiki Sea, ko 'etau laó 'okú ne 'osi tu'utu'úni pe 'e ia, kapau leva 'e vahe ha konga fonua kuo pau ke 'uluaki vahe ki he kakai ko ē 'oku te'eki ai ke ma'u 'api 'i he koló pe fo'i 'ēlia ko iá. Pea 'e toki 'atā ke vahe ki ha 'api, ki ha kakai meí ha kolo kehe, ka ko e pangó na'e nonga pe mātu'á ia 'i 'Eua, fiemālie pe nautolu, tali pē 'enautolu ia. 'Oku toki lāunga e Fakafofongá ia he 'ahó ni ka na'e fiemālie pe mātu'a ia 'e Sea na'a nau angaangekehe pe nautolu, mālō Sea.

Lahi e hanu kakai ko e si'isi'i e kelekele ki he nofo

Taniela Fusimālohi: Mālō, ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he'ene fakama'ala'ala mai e poiní. Ko e konga pē ia koe'uhí kau 'Ohonuá ke nau hiki. Na'á ku fono he kolo kotoa pē, kolo 'e 15 pea 17 'aki 'a e fono mavahe mo e kau sūnamí pea mo e fono mo e kau 'Ofisakoló mo e kau Pule Fakavahé.

'Oku 'ikai ko 'Ohonua pē, ka 'oku 'i ai e ngaahi fāmili ia 'oku nau hanu kinautolu 'oku 'ikai ha 'api kolo ia. Pea hanu e ngaahi fāmili lahi 'oku 'ikai ha 'api tukuhau ia ke fai ki ai ha ngoue. Ko e ngaahi 'api ko ē 'oku tuku ko ē 'oku 'ikai fai ki ai ha ngoue mo fai ai ha nofó, ko e 'ū 'api ia 'oku ou talanoa ki ai ko ē ke. 'Oku tukuhausia pe kakai ia 'o 'Eua 'i 'Eua pē 'i he mole ko ē honau kelekelé.

'Oku 'osi 'i ai ngaahi 'api ia 'oku fāmili ia 'e 4 'oku nofo aí, fāmili 'e 3 'i he ki'i pole 'e 30 pē. Ko e hā hono 'uhingá, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha feitu'u ke fai ki ai ha hiki kuo 'osi'osi 'a 'Eua ia hono vahe. Pea ko e konga ko ē ko ē 'oku vahe ki he kakai ko eni 'oku ou 'uhinga ko ē ki aí, 'oku 'ikai ke nau nofo nautolu ia ai. 'Oku 'ikai ke nau ngāue'i 'enautolu e lisí, 'oku 'ikai ke nau hanga 'enautolu ia 'o langa ha fale he ki'i konga 'api ko ē ko ē na'a nau lēsista 'i he kolo ko iá.

Pea ko e poini ia 'oku ou 'uhinga ko ē ki aí. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke lau lanu pe tuli ha taha meí ha feitu'u. Ka 'oku ou 'uhinga pe au ki he me'a ko ení, ko e feitu'u ko ē na'e ala fai ki ai ha hiki ha ngaahi fāmili fo'ou mo ō ha ngaahi fāmili 'o ma'u ha'anau mo'ui mei 'uta.

‘Oku ‘ikai ke ma’u ia he ‘oku pukepuke ‘a e koloa mahu’inga ia ko e kelekele ‘e he tokotaha ‘oku ‘ikai ke ‘i he vahe fonua ko ‘ení, ko ‘eku ‘uhinga ia.

‘Oku mahino pe kiate au e poini ia ko ē ko e vāhenga ko eni ‘o e Tonga ‘uluakí, tokolahi e kau ‘Eua ai kau Vava’u, kau Ha’apai. Ka ‘oku nofo foki nautolu ai ‘o ngāue’i hono vahefonuá. Nofo au he vahe fonua ‘o e ‘Eiki Sea ‘o ngāue’i ‘a e vahefonua ko ia heni neongo ‘oku ou toe ngāue’i mo e vahefonua ‘Euá, ko e me’a ‘oku pehē

Ka ‘oku ‘ikai ke te puke ‘e kita ‘a e koloa mahu’inga ‘o pukepuke ia ma’ata lolotonga ko iá ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ...

Tevita Puloka: Sea ka u ki’i, tapu pe mo e ‘Eiki Sea, pea hangē pe ko e *issue* ko eni ‘o hangē ‘oku fai’aki e feme’a’akí ‘o kau ai ‘a Tongatapu 1. Ko ‘eku fie fakamahino pē, ‘io ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku nau nofo ai ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Tevita Puloka: ... pea ‘oku kei lahi pē mo e kelekele ‘o e kakai ‘oku ‘ikai ke nofo ai ka kuo nau ‘osi lesisita ‘enautolu. Pea ‘oku, ‘e toki fakahoko atu pe ia he lipooti ‘a, ka ‘oku ‘ikai ke pehē ko e kakai pē ko ē kehe ‘oku ō angé ‘o hangē ko e me’a, me’a ki ai ‘a e Fakafofongá pea ko ia pē. ‘Ikai. ‘Oku toe fu’u lahi ‘aupito pē mo e kelekele ia na’e ‘i he Pule’angá ‘oku ‘ikai ko e kelekele ha kakai na’e ‘osi lesisita ‘o hangē ko e ngaahi ‘api tukuhau kuo tofí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kakai ia ‘oku ‘ikai ke nau ō ange nautolu ‘o nofo ai pea ‘oku kei li’aki pea a’u ‘o nau ō ange ‘o laku veve ai ‘i honau ngaahi ‘api ko iá. ‘Oku lolotonga fai ‘a e ngāue ‘a e motu’á ni ki he taha ‘o e ngaahi ‘api ‘oku ‘ikai nofo’i ‘i ‘Isileli ko e laku’anga veve ia mahalo honau fāmili. Ko ia pē Sea. Ko e fakatonutonu atu pē. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te u ta’ofi koe hena koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uní. Kole atu Hou’eiki ke tau taimi mālōlō.

(*Na’e mālōlō ‘a e Falé.*)

<002>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Nau ta’ofi e taimi e Fakafofonga ‘Eua 11 ka ‘oku kei faingamālie pē ho taimí. Hoko atu ho lipootí.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea e toe ma’u e faingamālié ke faka’osi atu ai leva ‘a e tafa’aki ko eni ‘oku fai ai ‘etau tālangá. Pea ‘oku ou tui ‘oku tau toe ma’u ha mo’oni ‘oku ma’olunga ange ‘i he’etau talanoa ki he koloa mahu’inga ko eni ko e kelekele. Pea ‘oku ou to’o pē foki ‘a e me’a na’e talanoa mai ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1. ‘Amusia ia ‘oku kei toe hono kelekele ke fai atu ki ai ha fakahemata ha kakai pea ‘oku lahi ange hono kekelé he tokolahi hono kakáí.

Tēvita Puloka: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. Ko e me’a ia ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i he motu’á ni pe ‘oku kei toe ha kelekele. Ko e faka’eke ko ē na’e fakahoko he motu’á ni ia ki he kau ngāue ‘a e Potungāue Saveá ‘i he fu’u ‘elia na’e te’eki ke u lave’i ‘e au, na’a ne fakahoko

mai kuo ‘osi hono vahe. Ka ko e taha ia e me’a ‘oku lolotonga ngāue ki ai e motu’á ni ko e sio fakapapau’i pe ko e mo’oni kuo ‘osi kotoa e fu’u ‘elia ia ko iá hono vahe. ‘A ia ‘oku te’eki ai ke mahino ia ‘Eiki Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Na’e ‘i ai foki ‘a e fakalavemai ‘a e, ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá ‘o pehē, angaanganoa pē ‘a ‘Eua he taimi na’e fai ai ‘a e vahe ko ení. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e mo’oni ai. Ko e taimi ko ē na’e, na’e fai ai ko ē ‘a e vahe ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ‘o ‘asi mai he ‘aho ni hono ngaahi olá, na’e kei toko si’i foki e Vahefonua ‘Euá ia mahalo na’e ‘i he toko toluafe tupu pē. Ko eni ia ‘oku toko 5000 tupu ‘a e kakai ia ‘o ‘Euá pea ‘oku ‘alu ke tupu ke tokolahi ange. ‘Oku ‘i ai pē kau Vava’u ia ai mo e kau Ha’apai kau Tongatapu ‘oku nau nofo’i ‘a ‘Eua pea ‘oku talitali lelei ia ‘e kimaautolu. ‘Oku kehe pe ia mei he *issue* na’e fai ki ai ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’á ni. Ka ‘oku ou tui Sea ‘oku, kuo mahino hoku tūkunga ‘oku he *issue* ko ení pea ‘oku ou kole atu ke tau ‘unu’unu atu mu’a ki he hoko atu ‘a e fakamalanga ‘oku fai koe’uhí ko ‘etau taimí.

Palopalema lahi ‘a e ma’u’anga vai vahefonua ‘Eua

Na’a ku ngata foki ‘eku talanoa ‘i he, ‘i he vaí pea ko e palopalema lahi eni. Pea ‘oku ou fie fakamālō ki he Sione Finefeuiaki *Foundation*, ko e kautaha Tonga pē eni ‘i ‘Aositelēlia. ‘Oku nau fai mai ‘a e tokoni ki he ma’u’anga vai ‘a ‘Euá. Ko e tokotaha Tonga pē ko Sione Finefeuiaki ka ‘oku ne tānaki mai ‘a e tokoni pea ‘oku fakafou mai pē ia ‘i he Poate Vaí pea mo e Pule’angá ke tokoni ki he Vahefonua ‘Euá ki hono fakalelei’i ‘o e vaí ke ma’a ange, kamata e ngāue ko iá ‘i he ta’u kaha’ú.

Ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi kolo ‘oku nau kei ongo’i ‘a e faingatāmaki he vaí. Lolotonga fai ‘a e ngāue ia ki he ma’u’anga vai ‘a Houma koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke nau kau he vai ‘a e Poate Vaí ka ‘oku nau tu’u mavahe. Pea ‘oku nau vili vai ki lalo fonua pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi palopalema ne hoko ‘i he vai ne vili he ta’u kuo’osí. Pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ke fakalelei’i ia, na’a lelei ange kae toe fai ha kumi ki ha matavai lahi ange ke ma’u vai mei ai ‘i he kaha’ú ‘o lele lōloa ‘a Houma.

Ko e kolo ko eni ko Ta’anga ‘oku palopalema ia he ‘oku tu’u ia ‘i he mui’i paipa ‘o e vaí. ‘A ia ‘oku ha’u e vaí mei he tafa’aki faka-Tonga ‘o ‘Euá ofi ia ki he kolo ko ē ko Kolomaile. Ko e kolo fakamuimitaha ke a’u ki ai e vaí ia ko Tufuvai pea mo Ta’anga. Pea ‘oku na ongo’i ‘a e palopalema ko eni ‘a e fa’a ‘ikai ke na ‘inasi lelei mo tatau ‘i he ma’u ‘o e vaí.

‘Oku ‘i ai e faka’amu ‘a Ta’anga ia ke fai ha ngāue mu’a na’a ‘oku sai ange ke tukuange ‘a e kolo ia ko ení ke nau ma’u vai kinautolu mei he Kolisi Ngoue ko ē ko Hangó. He ‘oku ‘i ai e matavai lahi ia ‘i he vāhenga ko ē ‘o Hangó he, ‘i he kelekele ko ē ‘oku ne lisi na’a lelei ange ia ki he kaha’u.

Ko Tufuvai ‘oku fiema’u ke fai ‘a e ngāue ia ke tafe lelei ‘a e vaí ki he koló. Pea tatau pē pea mo Kolomaile ke fai ki ai ha ngāue koe’uhí ko e ma’u’anga vai he ‘oku tu’u mo ia ‘i he mui’ifonua ‘e tahá, ‘oku ngata ko ē ki ai e nofó. ‘A ia ko e, ko e tokoni ‘oku faka’amu ia ke fai ia ke fai ha sio ia ki Ta’anga ke tukuange ā ia mei he Poate Vaí ke nau ma’u vai mei he vai ko ia ‘a e Kolisi Ngoue ko Hangó mo fai ha ngāue ia ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Taniela Fusimālohi: ... ke, ki Kolomaile he koe'uhi he 'oku 'ikai ke hoko totonu ia ki he ma'u'anga vai lahi 'a 'Eua ka 'oku na u kei taki vai pē mei he taki'anga vai motu'a ko ē 'a e vahefonua. 'A ia ko e tafa'aki ia ki he vai pea ko e ngaahi ngāue 'oku faka'amu ko ē ke fakahoko ai tukukehe 'a e ngāue ia 'i he tafa'aki ko eni 'i he mo'ui lelei 'a e ngaahi kolo ki hono fakama'a mo feinga'i ke fakahū 'a e ngaahi, 'a e fanga puaka, pea mo e tokoni ki he to'utupu pea mo e kakai fefine ke nau fai ha ngāue pē he 'e kaunga tonu ki he mo'ui lelei 'a e vahefonua pea kau ai pea mo e fakamatamatalelei pea mo e ngaahi fakalelei 'e fai ki he nofo faka'api ke toe mo'ui lelei mo ma'a.

Hoha'a ngaahi fāmili masivesiva ange mamafa totongi e veve

Na'e fai foki 'a e 'a'ahi ki he ngaahi Poate ko ē 'a e Pule'anga 'i he Vahefonua 'Eua, pea ko e me'a eni 'oku ha mai ko ē 'i he 'a'ahi, ko e tafa'aki ko ē ki he veve, na'e 'i ai pē 'a e lāunga pea na'a ku fakahoko pē ki he Poate Tokanga'i Ma'u Mafai ki he Veve, 'a e pa'anga 'e 15 ko eni ki he māhina, koe'uhi he 'oku ongo'i 'e he ngaahi 'api koē 'oku masivesiva ange 'oku lahi ange 'a e totongi te nau totongi ki he veve 'i he ki'i totongi 'uhila ko ē 'oku nau ma'u. Na'e fai pē talanoa ia 'i he fono 'o mahino, kuo pau pē ke tau totongi hono fai 'a e ngāue ki hono tānaki mo faka'auha 'o e veve, ka ko e kolé ia pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga tokoni 'a e Pule'anga ke fakama'ama'a pē 'a e totongi veve 'o hangē ko ia 'oku fai ki he 'uhila. Pea 'oku ou tui 'e tatau pē eni ia mo Ha'apai pea mo Vava'u 'i he kole ki he tokoni ki he veve.

Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō koe'uhi kuo 'osi 'i he palani pē 'a e Pule'angá ia ke hiki 'a e lingi'anga veve 'oku lolotonga fai ai 'a e tānaki veve 'i he Vahefonua 'Eua mei he tu'akolo ko ē ko Angahā he 'oku 'i ai 'a e palopalema ia ai 'oku fu'u ofi ia ki he nofo. Pea 'oku kau 'i he palani ko eni 'a e Pule'anga he *NIP*, ua ke 'i ai ha fakakaukau mo ha ngāue ke fai ke hiki 'a e lingi'anga veve.

Fakatangi ki ha tokoni ki he tafa'aki he 'uhila tautefito hoko mai KOVITI

'Ikai ke ngata ai ka ko e tafa'aki ko ē ki he 'uhila na'e fai pē talanoa mo e Potungāue 'Uhila ai 'i 'Eua 'o mahino mai 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e totongi, pea na'e kole pē 'e he vahefonua ia na'e fai foki 'a e tokoni ki he Vahefonua Vava'u ia lolotonga ko ē tō 'a e KOVITI na'e pa'anga 'e 100 pea pehē ki Tongatapu ni. Ko e kole na'a lava 'o ma'u ha tokoni pehē ma'a e Vahefonua 'Eua pea pehē foki ki he Vahefonua, 'oku ou tui pē 'e tatau pē mo e ngaahi vahefonua ki tahi kehe.

Palopalema he ngāue'aki telefoni mo e 'initaneti 'i 'Eua

Ko ia 'i he tu'unga leva ko ia na'e 'i ai pea mo e tokanga ki ha pou telefoni ko ē 'i 'Eua koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'elia ia 'i 'Eua, 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e *signal* ia 'o e *internet* pea mo e ngaahi, mo e telefoni. 'A ia ko e talanoa eni ki he pou telefoni ko ē 'a e Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga, 'oku totonu ke tu'u 'i he feitu'u 'oku toe mā'olunga ange kae lava 'o ma'u kotoa 'a 'Eua 'e he *internet* pea mo e telefoni, 'i he taimi, 'oku mahu'inga eni ia 'i he taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki 'i he ngaahi feitu'u mama'o, 'oku 'osi 'i ai 'a e fakatamaki ia 'oku hoko 'i 'Eua ko e he 'a e fa'ahinga ia 'i he vaotā ko ē 'i 'Eua 'oku 'ikai ke ma'u ha *signal* ia ke 'ilo, tatau mo e kau taumāta'u 'oku nau 'i he tafa'aki 'Eua ki kōó 'oku 'ikai ke ma'u 'a e *signal* ia ko eni, ka ko e faka'amu ke fai ha ngāue ki ai kae lava 'o tu'u lelei 'a e sevesi ko eni pea lava 'o ngāue'aki 'i ha fa'ahinga taimi pē 'i ha feitu'u pē 'i he 'ātakai 'o e Vahefonua 'Eua.

Kolea ke kei hoko atu polokalama tanu hala hala kolo, ngoue mo takimamata

Ko e tafa'aki ko eni ki he hala, pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā ko eni 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, koe'uhí ko e hā mai 'i he lipooti 'e hoko atu pē ngāue ki he tanu hala, pea 'oku toe 'a e kolo 'e 9 'i 'Eua ke fakakakato 'a e ngaahi tanu hala ko ē 'i he kolo, pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e kole ke hoko atu 'a e tanu ia ki he ngaahi hala ngoue he 'oku mahu'inga 'aupito ia ke fai ha ngāue ki ai, pea pehē foki ki he ngaahi hala 'o e hala takimamata. Pea 'i he tu'unga ko ia 'oku mahino pē foki 'oku 'i ai 'a e ngaahi palani ia 'i he tafa'aki ko eni 'a e Pangikē 'a Māmani 'i he potungāue pē ko eni ke hoko atu 'a e tanu hala na'e palani mei he 2019/2020 ke hoko atu 'i he Vahefonua 'Eua pea 'oku ou tui ko e Vahefonua 'Eua mo e Vahefonua Vava'u 'oku kamata ke fakahoko atu 'a e ngāue ko ia 'i he ngaahi māhina ka hoko mai, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ai.

Kolea ha langa hala fakakavakava mālohi mo lelei ke ne fakafea'utaki fefononga'aki ki he uafu

Ko e tafa'aki ko ē ki he hala fakakavakava na'e hanga foki 'e he *tsunami* 'o maumau' i pea 'oku mahu'inga 'a e halafakakavakava ko eni ki he uafu, koe'uhi ko e uafu 'oku tu'u ia 'i he kauvai 'e taha 'o e tele'a, pea 'oku mahu'inga ki hono feinga' i ke tu'u lelei koe'uhi ko e ngāue'aki 'e he kakai pea mo e ngaahi me'alele ke fai ha ngāue ki ai ki ha tu'unga 'oku toe mālohi ange ke ne matu'uaki 'a e peau lalahi ke 'oua 'e toe 'i ai ha taimi 'e maumau ai.

Pea na'e 'i ai foki mo fai 'a e sio 'a e vahefonua ki ha halafakakavakava hono 2 ke hoko ...

<005>

Taimi: 1145-1150

Taniela Fusimālohi: ...Ko ha hala ke ngāue'aki he taimi ko ē 'oku hoko ai ha fakatamaki 'a ia ko e vaha'a 'o Ta'anga mo 'Ohonua 'i he ofi atu ki he Kolisi Ngoue ko ē ko Hango pea 'oku mahu'inga e hala ia ko eni ki he fe'alu'aki 'oka maumau 'a e hala fakakavakava ko eni ia 'i he matātahi.

Tokanga ke fakalelei'i e Uafu Nafanua

Ko e tafa'aki ko ē ki he uafu 'oku hā pē ia 'i he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'i ai 'a e ngāue ia na'e fakahoko ki he uafu ka na'e toe maumau' i e kongā 'e he *tsunami* pea 'oku ou fakamālō he 'oku 'i ai 'a e *contractor* he taimi ni ke toe sio ki hono fakalelei' i 'o e me'a na'e maumau, ka 'i he taimi tatau ko e palani ko ē ki he hoko atu ki hono malu' i 'o e loto uafu takatakai pea mo hono fakalahi ko e ngāue ia ko u tui na'e palani mai pē mei he kuohili ka 'oku ou fakamālō ki he palani ko eni ke toe hoko atu. 'Oku 'i ai foki 'a e tokanga ki he toe fakalahi ange 'o e uafu mo toe ki'i ma'olunga ange koe'uhí na'a lava 'e he ngaahi vaka ko eni 'oku uta koniteina ke hū pē ki he uafu, ko u tui ko e fo'i me'a kehe ia te ne hanga 'o toe hiki ki 'olunga 'a e fakalalaka 'i he vahefonua.

Tokanga ke hiki feitu'u mala'e vakapuna mei he tu'unga lolotonga

'I he tafa'aki ko eni ki he mala'e vakapuna na'e 'i ai pē foki 'a e fakamatala 'o fekau'aki pea

mo e fiema'u ia ke hiki 'a e mala'e vakapuna mei he feitu'u lolotonga 'i ai koe'uhí ko 'ene tokoto fakatekinikale 'oku 'ikai ke totonu ke pehē, pea 'oku tui tatau pē pea mo e vahefonua 'oku totonu ke hiki ki ha feitu'u fo'ou, pea 'oku ou tui 'e fai pē ngāue ki ai 'e he Pule'anga.

Fakamālō'ia tokoni Pule'anga ki he Kautaha Vaka 'Eua

Ko e tafa'aki ko ē ki he 'emau ngāue fakavahefonua 'oku fakamālō ki he Pule'anga, Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga ki he tokoni kuo ma'u 'e he Kautaha Vaka 'a 'Eua ta'u foki eni 'e 10 'emau fakalele 'a e kautaha vaka 'o tokoni ki he fe'ave'aki 'a e kakai pea mo e ngaahi uta 'i he vaha'a 'o 'Eua pea mo Tongatapu pea ko e fakamālō koe'uhí ko e pa'anga 'e 350,000.00 kuo mou 'omai ke tokoni ki he fakalele 'o e sēvesi mahu'inga ko eni ki he vahefonua pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō. 'Oku ou fakafongia'atu 'a e kautaha vaka pea mo e vahefonua 'Eua e tokoni lahi ko ia kuo mou fai.

'Oku 'i ai 'emau tokoni pē 'amautolu 'oku ou tui pē 'e ngāue'aki 'a e pa'anga Fale Alea ki he feinga'i ke toe lelei ange 'a e fefononga'aki 'a e fānau ako 'i he ngaahi pasi 'i he vahefonua 'Eua ke 'oua 'e fu'u fakamole 'a e ngaahi mātu'a 'i he totongi pasi kae lava ke tokoni'i ke ma'ama'a ange.

Sipoti mo e ngaahi ngāue fakalalakaka kakai fefine

Tafa'aki ko ē sipoti 'oku ou sio hifo ki he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā 'oku hā ai 'a e fakalelei 'e fai ki he ngaahi mala'e sipoti pea ko u fiefia ai he koe'uhí ko e mala'e sipoti 'e ua 'a Niu'eiki pea 'oku 'asi heni 'e fakalelei'i koe'uhí ko e mahu'inga e sipoti ki he kaha'u 'o 'etau fānau.

'I ai mo e ngaahi komiti kehe pē 'oku nau fai 'a e ngaahi ngāue 'aonga ma'a e vahefonua Komiti Malau 'oku nau tokanga nautolu ki he tafa'aki fakahahake 'o e vahefonua 'Eua ko 'enau ngaahi kole ki he pa'anga Fale Alea ke fai'aki e ngāue ke tokoni ki he ngaahi 'api 'oku masivesiva ange ke ma'u ha va'a papa ke monomono'aki e ngaahi fale.

Ko e kakai fefine 'Ohonua 'oku nau tokoni lahi 'aupito 'aupito ki he 'elia ko ē na'e fai ai 'a e ...na'e maumau'i 'e he *tsunami* ke fakalelei'i pea nau hoko atu ai ha ngaahi ngāue 'aonga ma'a e vahefonua tatautefito ki he 'enau ngāue fakafefine pē ki he faka'ali'ali mo fai ai ha ngaahi fea mo e ngaahi ngāue fakapisinisi pehē ka 'oku tatau pē mo e fiema'u 'a e vahefonua 'a e kekelele ko ia ki he kaha'u ke fai ai ha fakalalakaka fakapisinisi 'a e vahefonua. 'Oku 'i ai foki pea mo e komiti 'i he vāhenga ko ē hono ua 'o 'Eua ko e vāhenga Hihifo ka 'oku nau lolotonga tokanga he taimi ni ki he tanu hala.

Tafa'aki faka'ekonomika ngoue, fanga monumanu mo e toutai

Ko e konga hono hoko ko e tafa'aki ko ē ki he faka'ekonōmika 'oku 'i ai 'a e ngoue pea mo e fakamonumanu pea mo e toutai. 'Oku nau 'i he natula tatau e ngaahi fiema'u 'enau faka'amu ke hoko eni ko ha me'a 'e ma'u ngāue ai mo ma'u mo'ui mei ai 'a e vahefonua 'oku 'i ai 'enau ngaahi palani ki he kaha'u pea 'e 'ikai ke ngata ai 'oku nau tokanga ke fakalelei'i 'enau me'angāue hangē ko e fale-pack ko e 'aisi mo e fale fakamāketi pea 'ikai ke ngata ai ko ha tokoni fakatekinikale ko e tafa'aki ki he fale-pack ki he ngoue ko e fakamālō ki he palau kuo ma'u ai mei he tokoni 'a e Pule'anga Siaina kaunga lelei ia ki hono langa hake 'o e ngoue pea mo e kole ha ngaahi tokoni fakapa'anga mo ha pa'anga pē ke hoko ko ha pa'anga ngāue hangē

ko e *revolving fund* ki he ngaahi 'elia mahu'inga ko 'eni 'i he ngoue, monumanu pea mo e toutai.

Ko 'Eua foki kuo 'osi sone'i ia fakatoutai pea 'oku nau ngāue mālohi ki ai mo e Potungāue Toutai na'a lava e fakaili e ngaahi me'a mo'ui 'oku 'i ai pea fakafoki e sone ke ngalingali na'a hoko 'o fai ai ha ngāue fakakomēsiale ki ha ngaahi me'a 'e ala lava 'o māketi'i atu ke ma'u ai ha mo'ui 'a e kāinga 'Eua.

Tafa'aki fakatakimamata ne uesia he tō Koviti

'I he tafa'aki ko ē ki he Takimamata 'oku ki'i kehe foki e Takimamata. Ko e Takimamata na'e uesia lahi ia 'e he ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi : .. KOVITI 19 pea 'oku 'i ai ngāue vāofi mo kinautolu ke sio ki ha fakaakeake 'e fai, 'aki pē ha tokoni ke 'oange ha'anau ki'i *revolving fund* si'isi'i pē mei he pa'anga 'a e Fale Alea ke fakahoko 'aki 'enau ngāue ke fakalelei'i e ngaahi nofo'anga mo e ngaahi me'a pehē. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e tokanga ke fai ha tokoni 'a e Potungāue Takimamata ko hono tauhi 'a e ngaahi mātanga lalahi ko ē 'o 'Eua. 'Oku tau mahino'i pē Lakufā'anga pea mo Pa'ake Fakafonua mo e ngaahi feitu'u kehekehe 'oku fiema'u ke fai ha fakalelei ki ai.

Ko e tafa'aki ko ia 'e toutai 'oku ou fie fakamālō kia Pita Taufatofua *Junior* 'oku ne 'i 'Aositelelia ko e tangata 'olimipiki eni 'oku ne Fakafofonga'i 'a Tonga ni 'i he ngaahi *event* lahi 'i he'ene tokoni mai faka-vaka toutai mo hono ongo misini ongo vaka 'e 2 ke fakalahi 'aki 'a e ngaahi vaka 'i 'Eua ki he kau toutai. Ko e kau toutai ia 'oku fai atu he toko 50 tupu ma'u 'enau mo'ui mei tahi ka ko e ki'i vaka 'oku 4 pē pea 'oku tākaki atu eni 'o 6 ke fakalahi 'aki ke fai'aki 'enau ngāue.

Tafa'aki koloa fakamovetevete

Ko e tafa'aki ko ia ki he koloa fakamovetevete 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i falekoloa sosaieti faka'amu pē ke fai ha tokoni ki ai pea 'oku ou tui pē na'a 'i ai ha tokoni ki ai mei he Potungāue ko ia ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmika ko e feinga foki ke ma'ama'a ange 'a e koloa. Ko e taha eni ia 'o e lāunga na'e 'omai 'e he ngaahi kolo kotoa ko e fu'u mamafa ko ē 'a e totongi 'o e koloa. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke fai ha tokoni ki he ngaahi sosaieti ko eni falekoloa he kolo. 'Oku 'i ai 'a e kolo 'e 2 'i 'Eua 'oku 'i ai 'osi 'i ai e ongo ki'i falekoloa sosaieti ko Kolomaile mo Petani. Ka 'oku ai 'a e faka'amu ke to e fakalahi ange 'a e ngaahi falekoloa pehé ni 'aki ha tokoni 'emau sēniti Fale Alea mo tokoni mai 'a e Potungāue ko eni ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmika ke fakalahi koe'uhi ke ma'ama'a ange 'a e koloa.

Tokanga ki he nō peseti 'e 1 Pangike Fakalalakaka

Na'e 'i ai mo e tokanga ki he nō ko eni 'oku fai 'i he Pangikē Fakalalakaka na'e 'i ai 'a e lāunga 'o pehē. Neongo na'e peseti 1 ka na'e taimi ko ia na'e a'u atu ai 'a e kau ngoue ke fai ha nō mo e kau toutai, kuo 'i ai 'a e palopalema ia. 'Oku 'ikai ke mahino mai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala 'e ma'u mei he pangikē ka 'oku hangehange 'oku lahi 'a e ngāue fakapepa pea

‘i ai ‘a e mahamahalo na’a kuo ‘osi e silini ia hono nō pē ‘e ha fa’ahinga kae tuku e fa’ahinga. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a mei he kau ngoue mo e kau toutai ko e hā ‘a e me’a ‘e hoko ki he nō ko ia.

Ko e tafa’aki ko eni ki he malu mo e hao ‘a e kakai ‘o e Vahefonua ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘a e motu’a ni ki he polisi kolo pea ‘oku ‘i ai ‘emau fokotu’utu’u ke fakatahataha mai ‘emau polisi kolo ‘o fa’u ha’anau *association* ha’anau kautaha ke nau ngāue vāofi mo e kau polisi. ‘Oku ou tui ko e pa’anga faka-Fale Alea ko ia ki he polisi kolo ‘e tokoni lahi ki hono fakahoko e fatongia ko eni fakataha ‘a e polisi kolo pea mo e kau polisi.

Kole maama sola ke tokoni ke fakasi’isi’i faihia & hao mo malu kakai

‘I ai e palopalema ki he fakapo’uli tu’u ‘a e ngaahi hala ‘e ni’ihi pea ‘oku ou tui ‘e tatau pē eni ia mo ha ngaahi vahefonua ‘a e ngaahi kongā hala ‘e ni’ihi pea ‘oku totonu ke ngāue’aki ha fakamaama, maama ‘uhila pea mo ha maama *solar* koe’uhi ko e palopalema ko eni ‘o e fihia kaiha’a pea mo e ngaahi palopalema ‘o e faito’o konatapu pea mo e ngaahi palopalema kehe ‘oku kamata ke ‘unu’unu mai ia ki he matakolo koe’uhi ko ‘ene fakapo’uli, pea ‘oku ‘i ai ‘a e kole ai pe ‘e fēfē ke hoko atu ‘a e tafa’aki ko ia ke fakamaama *solar* mo fakamaama ‘a e ngaahi hala lalahi ke maama ange koe’uhi ko e hao mo e malu ‘a e kakai.

Tafa’aki ki he feliuliuaki e ‘ea

‘I he kongā faka’osi ko e tafa’aki ko ia ki he feliuliuaki ‘o e ‘ea. Ko e taha ‘o e ngaahi me’a na’e fai ki ai e tokanga ko e hao mo e malu ‘o e ngaahi kolo ko ia ‘oku tu’u ‘i he matātahi. ‘A ia ‘oku mahino mai ‘i he taimi ni ‘a e tafa’aki ko ia. Pea ‘i ai mo e ngaahi feitu’u ‘oku te’eki ke ‘i ai ha ngaahi fale hūfanga. Pea ‘i he lipooti ko eni ‘oku hā pē ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku fiema’u ia ke ‘i ai ha ngaahi fale hūfanga ke tokoni ki he taimi ‘oku tō ai ‘a e fakatamaki ‘oku ‘alu ke mālohi ange ‘a e saikolone. ‘A ia ko Tufuvai, ko e Vāhenga ‘Ohonua, Vāhenga Pangai, Vāhenga ‘Esia pea mo e Vāhenga Tongamama’o pea mo Ta’anga. Pea kai ke ngata pē ai, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi holo he ngaahi kolo ‘oku langa ka ‘oku te’eki ai ke fakanaunau ia ke hoko ha fakatamaki pea hola ki ai ‘a e kakai ‘o e kolo. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ia ‘a e Vahefonua ke fai mu’a ha ngāue ki ai ke liliu ‘a e ngaahi holo ko ia ‘a e ngaahi holo fakakolo ke hoko ia ko ha ngaahi fale hūfanga ke hao ki ai ‘a e kakai he taimi ‘oku hoko ai ha fakatamaki.

Tafa’aki langa ‘i he fiema’u ke matu’uekina e ngaahi fakatamaki

‘I he taimi tatau ko e ‘i ai ‘a e ngaahi fale ‘oku ‘ikai ke lelei ko u tui te nau lavea ngofua ‘aupito ‘aupito he hoko ‘a e fakatamaki ‘a e ngaahi fale ‘oku kovi ‘aupito. Na’e ‘i ai ‘emau savea na’e fakahoko ko e fale ‘e 54 fu’u masiva ‘aupito pē ‘a e ngaahi fāmili ko eni ke fai ki ai ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi: ... ha ngāue ke lelei ange honau ngaahi nofo’anga ‘i he kaha’u pea na’e ‘i ai mo e ngaahi fale na’e langa pea ‘oku kei toe ke faka’osi pea ‘oku ou tui na’e ‘i ai pē ‘a e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘e hoko atu ‘a e ngāue ko ia kau ai pea mo e ngaahi fale velá. Pea ko e faka’osi na’e ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e ngaahi ‘api lahi ia ke tau tokoni mu’a e Pule’anga ki he, tatau pē pea mo e pa’anga ki he Fale Alea ke ha’i mu’a ke ma’u ange

honau ngaahi ‘api he koe’uhí ke fakasi’isi’i leva ‘a e ngaahi ngāue ke toe langa fo’ou honau ngaahi nofo’anga koe’uhí ko hono maumau’i ko ia ‘e he matangi’ pea ko e tokoni ko ia ki hono ha’i fakasaikolone ‘o e ngaahi fale ke malu ange.

Sea ko e ngata’anga ia ‘a e lipooti ‘a e motu’a ni ‘i he ‘A’ahi Fale Alea na’e fakhokó pea ‘oku kamata fai e ngāue ki he ngaahi kongā ‘o e ngaahi fiema’u ko eni kuo ‘omai ‘e he lipooti pea ‘oku ‘i ai pē faka’amu ke fai e ngāue vāofi ki he kongā ‘o e ngaahi me’a ‘oku hā atu ‘i he lipooti ni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa pea mo e Pule’anga pea pehē ki ha tokoni ‘a e Fale Alea koe’uhí ko e ngaahi fiema’u vivili ‘a e Vahefonua ‘Eua. Fakamālō atu Sea ‘i he faingamālie ‘oku ma’ú ka ko e lipooti ena ‘oku ou fokotu’u atu.

Eiki Sea: Mālō Fakafofonga nau taimi’i pē ho’o me’á miniti ‘e 51. Ko u fakaongoongo atu pē te ke lava ‘o ma’u e houa ‘e tahá ka ‘oku sai pē. Tau hoko atu Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha fehu’i pē ko ha fokotu’u fekau’aki pea mo e Lipooti ‘a ‘Eua 11. Ko eni ‘oku fokotu’u mai ke tali kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. (Ne ‘i ai e poupou)

Pāloti’i ‘o tali A’ahi Faka-Fale Alea ‘Eua 11 ki he 2022

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘Eua 11 ki he 2022 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 14. Kotoa pē ia ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Fika 5.2 ‘o ‘etau ‘Asenita ko e Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Vava’u 16 kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi ‘oku fakahū mai ‘aki e lipooti.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 16 ki he 2022

Kalake Tēpile:

‘Aho 3 ‘o ‘Okatopa 2022

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

NUKU’ALOFA.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa ke fakahū atu ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 16 ki he 2022 fakatatau ki he kupu 20 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea.

Ko e lipooti ko eni ‘oku fakamā’opo’opo ai ‘a e ngaahi ola mei he ‘A’ahi Faka Fale Alea na’a mau fakahoko mei he ‘aho 20 ki he 31 ‘o ‘Aokosi 2022.

‘I he loto faka’apa’apa,

Hon. Dr. Viliami Uasikē Lātū
(*Fakafofonga Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 16*)

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā ko e Fakafofonga Vava’u 16.

Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2022 Vava’u 16

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti, Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga Kakai.

Sea ko e, ko e lipooti ko eni ma’a e Vāhenga Vava’u 16 na’e fakahoko ia ‘i he kolo ‘e 12 ‘i he vāhenga ko eni Vava’u 16 pea na’e kau ki ai pea mo e kau atu ki he ngaahi fakataha na’e fakahoko ‘e he Kautaha ko eni ‘a e kau ngoue *Grower’s Federation* pea mo e kau ngāue, ngoue tōkanga ‘o Vahefonua Vava’u ‘o fakataha ‘e tolu ‘a ia na’a mau kau ki ai ‘a ‘emau timi ‘a’ahi pea mo e ni’ihi ‘o e ngaahi ‘api lautohi. Pea na’e kau ki ai ‘a e kau ‘Ofisa mei he Fale Alea pea pehē ki he Potungāue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakaka Faka’ekonōmika pea pehē ki he ‘Ofisi Fakavāhenga ‘a e Vava’u 16.

‘E Sea ko e, fakatatau ki he tu’u ko ē ‘a e Setisitika ‘i he tohi kakai faka’osi ‘a e Pule’anga ‘i he 2016 pea pehē ki he tohi kakai na’e fai ‘i he 2021 ‘oku ‘i ai ‘a e puipuitu’a makehe ia ‘o e Vāhenga Fili Vava’u 16 ‘o fakahoa ki he toenga ‘o e ngaahi vāhenga ‘i Tonga ni kātōa. ‘I he tu’unga ko ē ‘o e Setisitika ki he akó ko e Vāhenga Vava’u 16 ‘o fakatatau ki he lekooti ‘oku ma’ú ‘oku tokosi’i ange ai ‘a e kau ako. ‘I he ngāue faka ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ko e Pule’angá ko e me’a tatau mo e vāhenga Vava’u 16 ‘oku tokosi’i taha ai ‘a e kau ngāue ‘i he fakangāue fakapule’angá. Pea pehē ki he ngāue ‘i he ngaahi sekitoa taautahá ko e vāhenga Vava’u 16 ‘oku tokosi’i taha aí. ‘A ia ‘oku hulu’i mai pē ia ‘e he sitetisitiká ‘Eiki Sea kae pehēki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. Ko e vāhenga ko eni ko ‘enau fakafalalá ‘i he me’a pē ‘e ua.

Ko e ‘uluakí, ko e ‘uluakí ko e ngoue pea pehē ki he toutai pea mo e ngāue fakamea’a. Tukukehe ange ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá pea mo e ngaahi tokoni meí he ngaahi kāinga mo e ngaahi fāmili ‘i mulí ka ko e līpooti ko eni ‘oku fakahoko pe ia ‘e Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipá ‘o fakatatau pe ia ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he kakaí ‘i he ngaahi fakatahá. Na’e ‘ikai ke mau hanga ‘o fokotu’u ha ngaahi me’a fo’ou ka na’e tuku pē ke fai’aki honau lotó mo e ngaahi me’a ‘oku fiema’u vivili ‘oku nau ‘omaí.

Pea neongo ai e ngaahi pole na’e hoko ‘i he ta’ú ni hangē ko e tō ‘a e mo’ungaafi pea mo e sūnamí. Neongo na’e ‘ikai ke tō fakapatonu ki he vāhenga fili Vava’u 16 ka na’e ‘asi hono uesia ai pea ‘a ia ‘oku fakatātā ki he faka’ilonga ‘o e sūnamí. Kae pehē ki he motuhia ko eni ‘a e fetu’utakí, uesia lahi ai tu’unga e nofó ‘i he fetu’utakí kau ai e ako ‘a e fānaú. Pea ko e fakaakeake ko iá ‘oku kei a’u mai pē ia ki he ‘ahó ni.

Pehē pea mo e fakataputapui ‘o e Kōviti-19 na’e uesia lahi ai ‘a e ngaahi me’a lahi ‘i he vāhenga filí ni. Ka ko e me’a pe ‘oku ‘asi mai aí ia ko e ‘ikai ke ‘i ai ha lāunga ‘e ‘omai meí he kakai, ko e ngaahi fehu’i pe mo ‘enau fakamālō’ia ‘a e tokoni ‘oku fakahoko ange ‘e he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Pule’angá. Pea mo hono fakatokanga’i mavahe ‘e he Fale Alea ‘o Tongá pea mo e kau taki ‘o e fonuá ‘a e vāhenga fili ko ení.

Kau hala pule’anga he ngaahi me’a lalahi na’e ‘ohake he ‘a’ahi Fale Alea

‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipá ko e, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a lalahi na’e ‘ohake ‘i he ‘a’ahi ko ení pea te u hanga ‘o to’oto’o kongā lalahi atu pē ‘a e ngaahi me’a ko iá. ‘A ia ‘oku tohi pe ia ‘i he līpooti ko ení, ‘a ia ko e ‘uluakí pē ia ko e hala pule’angá. Ko e vāhenga fili Vava’u 16 ‘oku kau hono fala pule’angá ‘i hono uesia lahi. ‘Oku makatu’unga pe ia ko e tu’unga ko ia ‘o e *landscape* pe ko e tu’unga fakasiokalafi ‘oku tahakehake pea tahifohifo. Pea ko e founga tanu hala ‘e fai ki he vāhenga fili ko ení ‘oku mea’i pe ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi ‘oku fiema’u ke tanu ia pea ‘ai hano fanga ki’i kēpini. Ka ‘oku lolotonga ‘i ai foki ‘a e palopalema ‘oku hoko he taimí ni ‘oku lolotonga tu’u fakataimi ‘a e tanu halá. Ka ‘oku ‘osi fai e fetalanoa’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘e hoko atu e ngāue ia ko ení. Ka ‘oku kau ia he fiema’u vivili ‘oku ‘ohake ‘e he vāhenga fili Vava’u 16. Ka ‘oku fai pe talanoa ki ai, pea ‘oku tuku kehe ange mei he’enau ‘ohake ‘a e palopalema ki he hala pule’angá.

Ko e me’a pē ‘oku nau ‘omai meí he vāhenga ko ení ko ‘enau faka’amu honau ngaahi hala ngoué kae pehē ki honau ngaahi hala ki tahí ke fai hano fakalelei’i. Ka ‘oku nau tu’u fakaongo mai pē ki ha taimi ‘e mau ange ai ‘a e Pule’angá.

Uesia tamaki ‘āhanga Vāhenga Vava’u 16 mei he sūnami ne hoko Sanuali

Makehe ange mei aí ‘oku ‘i ai ‘a e ongo hala fakakavakava ‘e ua pe ko e ‘āhanga ‘i he vāhenga ko ení. ‘A ia ko e taha ‘okú ne hanga ‘o fakahoko ‘a e kolo ko eni ko Tu’anekeviale ki he ki’i motu ko Hōleva. Pea ‘i he vaha’a ‘o e ongo motu ko ení ‘o Tu’anekeviale pea mo Hōlevá ‘oku ‘i ai e ki’i motu ko Uatoloa. Pea ‘oku toe fakahoko e kongā ‘o e ‘āhanga mei Uatoloa ki Hōleva.

Ko e hoko ko eni ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi ‘i he māhina ko Sanualí, na’e faitaa’i tonu mai ‘a e līpooti ‘a hono uesia lahi. ‘I he’ene a’u ange ko ē ‘a e peau ki Vava’ú, ‘ikai ke toe lava ‘e he fakamanava ko eni ‘i he ‘āhanga ko ení ke ne tali teke’i ‘a e fu’u lahi ‘a e peau. ‘A ia ‘oku fu’u ma’ulalo ‘a e ‘āhanga ko ení. Pea na’e hake ia ‘i he ki’i motu ko eni ko Hōleva pea ‘oku ‘ikai ko ha’ane toki hoko eni ia ‘a’ana. Ko e ola kovi ko eni ‘a e feliliuaki e ‘ea ‘oku uesia lahi ai ‘a e motu ko ení.

Pea ko hono fakamo’oni na’e totonu ki ai ko e ngaahi faitā na’e hoko ko eni ‘i he tō ‘a e sūnamí. ‘A ia ‘oku e faka’amu ko e fiema’u vivili eni ‘oku ‘ohake ke fai ha ngāue ki hano hiki ‘o e ‘āhanga ko eni ki ‘olunga. ‘Oku ‘ikai ke ngata ‘i he tu’u laveangofua ki he hake ‘a e tahí ‘i he ongo ki’i motu ko ení ka ‘okú ne toe hanga ‘e he ‘āhanga ko ení kapau ‘e tuku mai ke fai ha ngāue ki ai ‘o tamate’i ‘a e ngaahi me’a mo’ui. ‘A ia ‘oku ma’u mo’ui mei ai ‘a e kakai ‘i he ‘ātakai ko ení.

‘Oku kau ki ai e kolo ko Tu’anekeviale, Ha’alaufuli mo Ta’anea mo Hōleva. Ko e tahi toafa na’a nau ma’u’anga mo’ui mei aí makatu’unga ‘i he mapuni ‘a e ‘āhanga ...

<010>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘āhangá pea mo ‘ene fu’u ma’ulaló ‘oku ‘ikai leva ke toe ma’u ha me’a mo’ui he feitu’u ko ení. Pea ko e faka’amú ia mo e kole ‘oku ‘omaí ko e fiema’u vivili eni ke lava ke fai ha fakahoko. Kuo fai ‘a e fepōtalanoa’aki pea mo e ngaahi kautaha tokoní. Na’e ‘osi fakahoko ‘a e savea ki ai ‘a e JICA mo fakahangahanga ‘e fai hono langa mo hono ngaahi e ‘āhanga ko ení ‘e Siapani. Ka na’e toe tukuange ia kimui ‘i he ngaahi fakakaukau kehe ka ko e fiema’u vivili ia mo e kole ‘oku ‘omaí. Na’a nau toutou ‘omaí kimu’a e ngaahi tohi tangi he ngaahi, kau Fakafofonga kimu’a ke fakahoko mu’a ha ngāue ki ai.

Fiema’u ke tokangaekina maama hala & maama sola ngaahi kolo

Ko e maama halá na’e fai hono ‘ohake ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e maama halá he ngaahi kolo ko ení. Pea ‘oku fai ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá kae pehē ki he’ene potungāué ‘a ia ‘oku fakamalumu ai ‘a e timi ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i ‘a e ngaahi maama hala mo e ngaahi maama sola ki he ngaahi koló. Pea na’e kamata mai leva e ngāué pea ‘oku lolotonga lele ‘a e ngāue ko ení. ‘Oku ki’i tu’u fakataimi mai pē ko hono ‘uhingá ko e naunau ka ko e kongala lahi kuo lava ‘o fakakakato pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi kolo kuo malava ‘o fakamaama.

Ko e me’a pe ia na’e ‘ohake he ‘a’ahi ko ení ‘i he’eku feinga ke fakamahino pē ki he kāinga ‘a e Vāhenga Fili Vava’u 16 ‘a e tu’unga fakapa’anga mo e ivi faka’ekonōmika e fonuá. He neongo ‘a e ngaahi fiema’u mo e faka’amu ‘a e motu’á ni kae pehē ki he Pule’angá ke fua ‘a e, ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakaí ka ‘e foki pe ia ki he ma’u’anga ivi mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e lepa ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘i ai pē me’a he ‘ikai ke malava ke fakakakato ka ko e tu’unga fakafiefia ‘oku ‘i ai e maama halá.

Kau ma’u’anga vai he ngaahi fiema’u vivili Vava’u 16

Hoko mai ki he ma’u’anga vai. Ko e taha eni ‘a e fiema’u vivili tefito ‘i he vāhenga ko ení ‘a e ngaahi ma’u’anga vai, kae tautautefito ki he ngaahi ma’u’anga vai kuo fu’u motu’a pea ‘ikai ke toe lava ‘o fakafo’ou ‘a e ngaahi naunau ki ai. Tukukehe ange ‘a e ongo ki’i motu ‘e ua he vāhenga ko ení ko Hōleva kae pehē ki Koloa. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e vai ia ‘oku kona. ‘A ia ko e fakamatala fakasioloki ‘oku ma’u maí ko e *water table* pē ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e lēvolo ko ē tēpile ‘oku ‘i ai ‘a e vai ‘oku ofi ia ki he tahí pea ‘oku kona. Pea neongo ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ki ai ka ko e faka’amu ia mei he vāhenga ko ení ke tu’u talifaki.

Ko e kole mai pē ke toe fakalahi ange ‘a e ngaahi tangikē vai pea mo e ngaahi ‘inasi ‘oku ‘oange he ngaahi fāmili ‘i he ngaahi kolo ko ení ke hoko e ngaahi fakatamaki pehé ní pea nau fakafalala pē ki he vai ‘oku ma’u mei he ‘uhá. Tukukehe ange ha taimi ko e anga ia e faka’amú mo e misí na’a ‘i ai ha taimi ‘e lava ‘o ma’u ha ngaahi misini ke lava ‘o liliu ‘a e tahí ko e vai ‘i he fiema’u ‘a e kakaí ‘i he ngaahi taimi fakatamaki pehé ní. Ko e lolotonga ‘a e ‘a’ahi ko ení na’a mau lava atu pea na’e fakamo’oni pē ki ai ‘a ‘emau fetuku atu e vai ki he taha e ongo motu ko ení ko Hōleva ko e ‘uhingá ko e palopalema ko ení ‘oku lolotonga hoko ki he’enua ma’u’anga vai.

Neongo ‘oku, kuo ‘osi fai hono fakalelei’i ‘enau tangikē vai mo e ngaahi palopalema ko iá ka kuo mahino ‘a e tu’unga ia ‘o e vai mei lalo fonuá, he ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ‘e lava ‘o faito’o ai ko hono ‘uhingá ko e fu’u ofi ‘o e tahí ki he tu’unga ma’u’anga vai ko ení ‘a e kolo ni. ‘A ia ‘oku meimei tatau ‘a e ngaahi kolo kotoa ‘enau faka’amu ke fai hono, ha tokoni. Tuku kehe

ange honau ngaahi ‘inasi he pa’anga vāhenga faka-Fale Aleá ka ko e fatongia ia ‘o e motu’á ni ko e tukituki ‘i ha ngaahi matapā na’á lava ke tokoni mai ‘a e ngaahi fonua mo hotau hoa ngāue kae tautautefito ki he tokoni ko eni ‘a Siapani ki he ngaahi mau’anga vaí ke lava ke lavemonū ai ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘a e ngaahi kolo he vāhengá ni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi kolo ‘oku nau faka’amu kapau ‘e ua ‘enau ngaahi misini vaí ke tu’u talifakí. Pea ko e palopalema ko iá ‘oku fai hono talanoa’i pea ‘oku fai ‘a e fengaue’aki pea mo e kāinga ‘o e kolo takitaha ‘oku nau fakapaea ‘i mulí ke nau tokoni mai ki he ngaahi *project* ko ení.

Ko e polokalama ki he tokoni ko ē ki he tufa tangikē vaí hangē pē ko ē na’á ku lave atu ko ē ‘i mu’á, ‘oku ‘i ai e ngaahi fāmili ‘oku ‘ikai ke nau, ke nau ‘inasi he ngaahi tufa ko ení ‘o fakatatau ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘oku fai he Potungāue ko ē ‘a e *MEIDECC*. Pea ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi *requirements* pea mo e ngaahi fiema’u vivili pea fakakalakalasi mei ai ‘a kinautolu ‘e tufa ki ai ‘a e ngaahi tangikē. Ka ko e taimi lahi ‘oku ‘ikai ke tukuaki’i ‘a e Pule’angá pe ko e kautaha ko ení ‘o hangē pē ko e me’á na’e fai ki ai ‘a e lave ‘anenaí ko e ivi pē ko ē ‘a e Pule’angá mo e ngaahi kautaha tokoní ka ‘oku fai pē hono ‘omai ki he tēpile ‘a e Pule’angá ke fai hano fakakaukau’i ke toe fakakakato ange ‘a kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ‘inasi ‘i he tufa ko ení.

Ko e fakahoko mai ‘a e fakamālō lahi ia ‘a e vāhenga filí ko hono ‘uhingá ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Pule’angá ‘a e tokoni nau ‘inasi ai e ngaahi misini palau, na’e lava ‘o ‘oange mo fakahoko ange ‘o kau ai e tokoni mei he Pule’angá na’e fakafou mai ‘i he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí ko e ki’i motololi. ‘A ia ‘oku tokoni lahi eni ki he ngoué he ko e tefito’i ma’u’anga mo’ui pē foki eni ‘a e vāhenga ko ení kae pehē ki he, ki hono fetuku holo ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kakaí pea mo e ngaahi uta.

Ka ‘oku nau fakamālō’ia he tokoni ko ení pea ‘oku ‘i ai pē hoha’á na’e ‘i ai ‘a e ngaahi houa palau. Na’e fai e palōmesi ki ai ko e tokoni ‘a e Potungāue Ngoué pea na’e vahe ‘inasi ki he ngaahi vāhenga filí ka ‘oku fai ‘a e talanoa ki ai pea mo e ‘Eiki Minisitā ki he Potungāue Ngoué ‘a e taimi ‘e a’u ange ‘a e ‘inasi ko ení ke tokoni pē ki he, ki he palau pea mo e ngaahi ngāue ‘a e, ki tōkanga ‘a e mātu’á ‘o e vāhenga fili ko ení.

Ko e faka’osi’osi maí ko e ngaahi fale lālangá. Na’e ‘i ai ‘a e kole ko hono ‘uhingá ko e ngaahi fale lālangá. Na’e ‘i ai foki e polokalama ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā te u toki tuku atu ho faingamālie ke ke toki me’á mai ki he fale lālangá ka koe’uhí ko ‘etau taimí te u kole atu ke toloi e Falé ki he 2. Mālō.

(*Na’e toloi ‘a e Falé ki he 2 ho’atā.*)

<002>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’á mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ki he efiāfi ni, kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Fakafofonga ‘o Vava’u 16, kei toe pē ho’o taimi ke hoko atu ho’o līpooti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti pehē ki he tēpile ‘a e Hou’eiki, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae faka’osi atu Sea ‘a e ki’i lipooti ko eni, ‘a ia na’e mālōlō ‘a e Fale na’a tau ngata ‘i he fale lālanga.

Kei lahi pe fiema’u fale lālanga & ngaahi ngāue fakalalakaka kehe ma’a e kakai fafine

Sea na’e ‘i ai foki ‘a e polokalama kimu’a ko e langa ‘a e ngaahi fale lālanga, pea neongo na’e ‘ikai ke totofu ‘a e vāhenga ko eni ai, ka na’e, ka ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi holo fakakolo ‘oku ‘i ai pē ki’i kolo ‘e 2 na’a nau faka’amu ke lava ‘o nau kau mai ki he polokalama ko eni, ‘a ia ko ha holo ia ‘o fakataumu’a ki he tō ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, pea ‘oku fai pē fepōtalanoa’aki ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, pea mo e ngaahi polokalama tokoni na’e ta’imālie ‘a e ‘a’ahi ko eni ‘o mau kau fakataha atu ai mo e ‘Eiki Minisitā Ngoue, ki he ni’ihi ‘o e ngaahi fakataha’anga, pea na’e ‘i ai ‘a e kole mei he kakai ‘o e vāhenga ni ki he polokalama tokoni ko ē ki he ‘ā moa pea mo e ‘ā puaka, na’a lava ke fai ai ha tokoni kia kinautolu kae tautautefito ki hono fakalalakaka’i ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘a e Hou’eiki Fafine kae pehē ki he ngaahi fanga ki’i kulupu fakalalakaka ‘i he ngaahi kolo, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi taumu’a mo e ngaahi feitu’u tukukehe ange mei he Pule’anga ‘oku fai ‘a e kole ki ai ‘a e ngaahi tokoni kau ai ‘a e ngaahi tokoni ‘a ‘Asitelēlia mo e ngaahi tokoni ‘a e Pule’anga Siaina, pea tukukehe ‘a e ngaahi potungāue ‘oku nau ngāue fakapatonu ki heni hangē ko e kau ai ‘a e fanga sipi. Na’e fai pē hono kole ka ‘oku mahino pē mei he Potungāue Ngoue ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai pau ke ‘uluaki fai ‘a e mateuteu kimu’a, pea toki lava ke fakakakato mai ‘a e ngaahi tokoni ko eni.

Kei kole mei Vava’u 16 ke holoki ta’u motu’a ‘i he polokalama vahe toulekeleka

‘Eiki Sea ko e vahe ‘a e kau vaivai na’e lahi pē hono ‘ohake ka na’e fakamatala pē ‘e he motu’a ni ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga mo hono ivi fakapa’anga, ka na’e ‘i ai ‘a e ngaahi faka’amu ke holoki hifo ‘a e ta’u ko ē ki he vahe ‘a e kau vaivai mei he ta’u 70 ke ‘alu hifo ki he ta’u 65, pea na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi ia na’a nau faka’amu ke ‘alu hifo ki he ta’u 60, ka ‘oku ‘osi mahino pē ‘e Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘oku, ko e pole lahi eni ia ‘o fakataha ki he ngaahi fokotu’utu’u mo e patiseti ‘a e Pule’anga pea mo e Fonua, ka ‘oku ‘ikai tuku ai hono tokangaekina ‘a e kau vaivai, kae pehē ki he, mo e kau toulekeleka kae pehē ki he kau faingata’a’ia na’e kau mo ia ‘i he kaveinga na’e ‘ohake pea ‘oku fai pē pea mo e ngāue ki ai.

Lahi hoha’a ki he tu’unga hikihiki totongi koloa koe’uhi ‘ikai mapule’i totongi lolo

Kau ai pea mo e totongi hoha’a ‘a e kakai ‘o e Vāhenga Vava’u 16 ki he hikihiki ‘o e totongi ‘o e koloa pea mo e totongi ‘o e lolo, pea na’e fai pē hono fakamatala’i ko e kongā lahi ‘oku ‘ikai ke tau malava ke tau mapule’i. ‘I he taimi tatau fakamahino kiate kinautolu ko e seniti ‘e 20 ‘i he lita lolo lita penisini kotoa pē kuo nau hanga ‘o fakatau mei he ngaahi pausa ‘oku totongi ia ‘e he Pule’anga pea ‘oku lolotonga *subsidize* pē ‘oku tokoni ‘a e Pule’anga talu mei he kamata mai ‘a e hikihiki ‘a e lolo ki hono tokonia ‘a e kakai ‘o e fonua pea na’a nau fakamālō’ia ai ‘a e Pule’anga pea mo e ngāue

<005>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...’A eni ‘oku lolotonga fai ‘a ia ko e toe hikihiki ko ē totongi e lolo ‘oku mahino ‘oku ‘ikai hano lava ‘e he Pule’anga mapule’i ‘oku ‘i ai hono ngaahi ivi mei tu’a ‘o kau ai ‘a e feke’ike’i fakamāmani lahi hoko ai ‘a e tau ‘i he vaha’a ‘o Lusua mo *Ukraine* ko e totongi vaka ko e hoko ko ē ‘a e fakataputapui ‘o e Koviti si’isi’i ange ai ‘a e ngaahi halanga vaka ke fou ai ‘a e ngaahi vaka lolo pea ‘alu ai pē ‘a e totongi ki ‘olunga pea ko hono fakakātoa ko ē ‘i he totongi ko ē hiki e totongi e lolo ‘oku ‘ikai foki ke lava ‘a e vaka lolo lahi ke ha’u hangatonu ‘o tau mai ki Nuku’alofa ni pea kuo pau ke toki tufaki mai he fanga ki’i vaka mei Fisi. ‘A ia ko e ngaahi ‘uhinga ia ‘a e hikihiki ko ē totongi e lolo pea ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o mapule’i ‘e he Pule’anga mo e fonua ka ‘oku lolotonga faipē ngāue ‘a e Pule’anga ke tokonia mo fakaivia e kakai ‘i he taimi pehe ni.

‘Oku fai e hoha’a lahi ki he totongi ko ē koloa ‘ene hikihiki mahino ‘aupito pē ia ‘ikai ke tau mapule’i e feleti mai ko ē ‘a e ngaahi vaka pea mo e ngaahi ta’au fakamāmāni lahi tukukehe ange ‘a e ngaahi ola ‘o e Koviti pea mo e fakataputapui Koviti mo e faingata’a na’e fekuki mo e fonua ni ka ko eni kuo ava ‘a e fakataputapui pea ‘oku ‘i ai pē mo e ‘amanaki lelei ki ai.

Tokanga ki he ngoue kava he ko e ma’u’anga mo’ui kakai

Ne fai ‘a e tokanga ki he ngaahi holo fakakolo hangē na’a ku lave ki ai ‘anenai pea foki mai ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale ki he ngoue ‘a ia ko e tefito’i ma’u’anga mo’ui eni ‘a e vāhenga Vava’u 16 pea na’e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ki he kava. Pea na’e fai ‘a e muimui atu ‘i he polokalama ako ki he kava ‘a e *Growers Federation* na’e lava ange ai honau fakafofonga mei Tongatapu ni ko To’imoana Takataka na’e muimui ‘a e ‘a’ahi ai he ko e kau eni he fa’ahinga ngoue ko e tefito’i ma’u’anga mo’ui eni ‘a e vāhenga fili Vava’u 16 ‘a e kava, pea ‘oku nau pou pou pē ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ‘oku nau kole ke toe tokoni ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi kautaha tokoni ki hono fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *facility* ‘o kau ai e ngaahi fale tukikava ngaahi naunau ke teuteu’aki ‘a e kava ke ‘oatu ki muli. Pea ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ‘i he fengāue’aki mo e Potungāue Ngoue kae pehē ki he Potungāue ‘a e motu’a ni pea kau ai pē lave ki hono fakaivia kinautolu pea na’e fai hono fakamatala’i e ngāue ‘oku fai ‘e he Pule’anga ki hono vahevahe ki he ngaahi sekitoa kau ai ‘a e takimamata ko e toutai ko e ngoue ‘a e ngaahi nō ‘i he Pangikē Fakalalakaka.

Tokanga ki he ‘ikai faingofua ‘ai nō he ngaahi pangike

Ko e me’a na’a nau hoha’a ki ai ko e fa’ahinga fokotu’utu’u ko ē ‘oku fai ‘e he ngaahi pangikē ki he nō ‘i ai ‘a e ngaahi *requirements* pē ko e ngaahi fiema’u fakapangikē ‘oku ‘ikai ke nau lava ke fakakakato pea ko e kole pē ia pē ‘e lava ‘o toe ki’i fakafaingofua ange e ngaahi pangikē ‘a e hala fononga ki hono *process* ke tali ha nō pea ‘oku lolotonga faipē ‘a e ngāue ki ai mo ‘enau kole ke ‘oua ‘e ai ke vahevahe tatau ‘a e ‘inasi he ngaahi nō ki he ngoue pea pehē ki he ngaahi sekitoa kehe ke ‘oua ‘e ha’u pē ha tokotaha ia pea ne ma’u kātoa ‘e ia kae ‘ai ke nau ma’u ‘inasi kātoa ai.

Ke teke ‘a e mahu’inga ke ‘inivesi Vava’u 16 he ako

Ne kau e ako ‘i he fo’i kaveinga mahu’inga na’e ‘ohake ‘e he ngaahi fakataha’anga ‘a e mahu’inga kuo mahino mai ia ‘i he vāhenga Vava’u 16 ‘a e si’isi’i ‘a e makakoloa ‘a e fonua pea ko e koloa pē ko e kakai pea ‘oku nau tui tatau pea mo e ngaahi vīsone ‘a e Pule’anga pea mo e Potungāue Ako pehē kiate kinautolu Hou’eiki Fakafofonga ko ‘etau makakoloa e ako pea

ke tau *invest* ai ‘i he ako ‘a e fonua na’e fakamanatu mai pē ‘a e ngaahi faleako ‘o e ngaahi ‘api lautohi ‘oku faka’amu ke fakalelei ka na’e fakamahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni ‘a e Pangikē ‘a Māmani ki ai ‘e toki ‘alu atu ‘amu’atu, pea mo e ngaahi naunau ako mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘apiako fakamālō’ia ‘a e ngaahi PTA ‘enau tu’u ‘o ngāue fakataha mo e kau faiako ‘i hono teke e tafa’aki e ako ‘a e fānau pea na’e ‘i ai pē mo e tokanga mai ki he ngaahi *laptop* ‘i he tokoni ‘a e Pule’anga ka ko e ongoongo lelei ‘oku malava ke ‘i he taimi ni ke *deposit* pē ‘a e *laptop* ia ‘i he Potungāue Ako kae lava ‘o ma’u ‘e he fānau tautautefito ki he *form* 6 pea mo e 7. Pea ko e ongoongo fakamuimui taha ‘e a’u ki Novema ‘e kau mai leva ki ai ‘a e ngaahi ako ki he lēvolo ako ma’olunga ange ‘a ia ko e ngaahi ako ki he ‘univēsi mo e ngaahi ako fakatekinikale te nau malava ke nau ma’u e faingamālie ko eni.

Fa’unga e Kosilio mo e ‘Ofisi Fakavāhenga Vava’u 16

Fakamālō’ia ai pē ‘i he kāinga vāhenga 16 ‘a e ngāue pea mo e tokoni ‘oku fakahoko ...

<007>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ...’i he Pule’anga. 'Eiki Sea te u faka’osi ‘aki pē ‘a e fa’unga ko ena ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni faka-Fale Alea pea mo e fa’unga ‘o e Kosilio pea mo e ‘Ofisi ‘o e Vava'u 16. ‘Oku ‘i ai ‘emau kosilio ‘oku tataki ‘e he ongo Pule Fakavahe pea mo e kau ‘Ofisa Kolo pea ko kinautolu ‘oku nau tokanga’i kātōa ‘a e ngaahi tokoni ‘oku ‘alu ange kau ai ‘a e pa’anga faka-Fale Alea. Pau ke nau ‘uluaki talanoa’i pea nau felotoi mo e founa ‘a hono vahevahe. Pea ko ‘emau ngaahi me’angāue ko eni kuo foaki mai ‘e he Pule’anga pea mo e ngaahi ngaahi kautaha tokoni, ‘oku fakalele pē mo ia ‘e he ngaahi Kolisio tukukehe ‘a e ngaahi pa’anga makehe ‘oku ‘omai ia ki he ‘ofisi ‘o e motu’a ni pea mo e mafai ke fakalelei ki he ‘ofisi pea mo e ngaahi ngāue kehe. Tukukehe ange ‘a e ngaahi pa’anga tokoni ia mei he ngaahi Kōmiti Fakalalaka pea mo e ngaahi pa’anga tokoni ‘oku kole fakahangatonu pē ‘e he ‘Ofisi ‘o e Vāhenga Fili Vava'u 16 ‘o ‘omai hoko ko e pa’anga ngāue mo e tokoni pē ki he kakai.

Ko hono fakakātōa ia Sea ‘a e lipooti ‘i he ‘A’ahi faka-Fale Alea ko eni mei he Vāhenga Fili Vava'u 16. Pea ko e kole faka’osi pē Sea na’a ‘oku ‘i ai ha pale ki he ‘uluaki mu’a mai ko ia ‘a e lipooti ki Fale Alea ni na’a lava ke ‘omai ha’ama pale mo Eua 11. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e lau ia ‘a e mātu’a ‘oku pehē ko e kovi mu’a mai, ka ko eni ia Sea ko e lelei ‘oku mu’omu’a mai pea ‘oku totonu ke ‘oange hano pale. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie.

'Eiki Sea : Mālō ‘aupito Fakafofonga Vava'u 16 ko e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Hou'eiki ‘oku ‘i ai ha fehu’i ki he Fakafofonga ‘Eua 11.

Poupou ki he langa ha fale hufanga ma’a e ngaahi vāhenga he ‘e malava ke ngāue’aki ki he ngaahi fiema’u fakakolo

Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Ko u poupou atu pē au ki he Fakafofonga Vava'u 16 ke ‘omai mu’a ha ma pale . He neongo pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e lipooti ia ka ko ē ‘oku ma mu’omu’a mai ‘o talangofua ki ho’o tu’utu’uni. Sea ‘oku ou tokanga ki he’ene lipooti koe’uhi ko e langa fale. ‘A ia ko e fale lālanga he 5.6 mo e holo fakakolo he 5.11 ‘Oku mahino pē foki ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku nau ‘inasi ‘i he fale lālanga, ka ko e anga ko ia ‘eku tokanga kuo tu’o 2 e langa ‘i he ‘ai pehē. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke langa ai pē ha fale hūfanga ko u tui ko e lea ia e ‘aho ni **fale hūfanga**. He ko e holo fakakolo ko ‘etau talanoa pē

holo fakakolo, kuo liliu e fakakaukau ko e 'ai pē ia ke fai ai e fakataha 'a e kolo mo e ngaahi koniseti mo e hā fua 'a e ngaahi me'a ko ia. Ka ko e fakakaukau leva ko ē 'o e **fale hūfanga** 'e liliu leva ia pea 'e lava pē ha fa'ahinga me'a ia 'o fai ai. 'E lava ai pē lālanga lava ai pē mo e fakataha ka ko e me'a tepu 'oku mahu'inga ke lava ha hola ki ai 'o hao ki ai 'i he taimi 'o e faingata'a pea 'oku ou tui 'e 'inasi tatau 'a e ngaahi vāhenga ia ai. Pea ko e kole ko eni ko ē ke langa ha ngaahi holo 'i he ngaahi kolo te'eki ai ke 'i ai ha holo, 'oku ou pou pou lahi au ia ki ai kae 'ai mu'a 'a e fakakaukau ko ē ko e fale hūfanga. Fai ai pē mo e lālanga mo e ngaahi me'a ko ia pea 'oku ou tui 'e toe lahi ange 'a e ngaahi holo 'e langa, ke 'oua 'e langa pē he fale lālanga ia mei he holo mo e fale hūfanga.

Tokanga ki he 'alu pe taimi mo e holo totongi 'o e kava

Ko e konga hono 2 Sea 'oku 'i ai 'a e lave heni 'a e Fakafofonga ia ki he kava pea 'oku talanoa pē ia ki Vava'u. Ka 'oku ou feinga pē ke u fakamanatu ki Vava'u ko 'Eua pē mo Vava'u 'oku na tō 'a e kava 'i Tonga ni 'o tō ki he lahi tahá. Pea ko u tui ko e hā 'a e me'a ko ē 'e fai ko ē 'i Vava'u, pea ko e me'a tatau pē te tau fai 'i 'Eua koe'uhi ko e ongo vahefonua ko ia 'oku na 'omai e kava 'o tufaki 'i Tonga ni kātoa 'o a'u ki tu'apule'anga ko Vava'u mo 'Eua. Ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a 'Eua ia 'i he kavá 'oku 'alu pē taimi ia mo e holo ko ē hono totongi.

Veivosa Taka : Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Oku ou kole atu ke 'oua 'e taku 'o pehē ko Vava'u mo 'Eua. 'Oku 'i ai 'a e fonua lahi ko Tofua ko e kava ia 'oku fika 'uluaki tahá. Mālō Sea.

Kole ki ha fa'ahinga fakaivia mo faitokonia 'Eua mo Vava'u he tafa'aki ngoue kava & vanila

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e fika 3 'a Tofua. He koe'uhi ko e *variety* kehe foki ia 'oku to 'i Tofua kehe ia mei he me'a ko eni 'oku lava 'o tufa fakamaketi 'i māmani hangē ko ia 'oku ma'u 'i 'Eua mo Vava'u. Mahino pē kiate au 'oku kau ai mo Tofua. Ka ko e anga eni ko ē 'a e sio ko ē ki he kava 'oku 'alu pē taimi ia mo e ava hake 'a e ngaahi kau'āfonua mo e 'alu atu ko ē 'a e kava kuo fu'u lahi ia pea 'alu hifo 'a e totongi ki lalo. 'Oku 'i ai 'a e fakakaukau pē ko e ha leva 'a e me'a te tau fai. Te tau 'ave *quota* ki muli ke pukepuke 'a e totongi ki 'olunga pea mo e feinga'i ko eni ke tau 'alu ki he ngaahi māketi lalahi ha fakame'angāue'i 'a kinautolu 'oku tō lahi ko ia 'a e kava he ko e me'a foki ia 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni. Ko e volume ko ia 'o e me'a 'oku tau fie 'ave ki he māketi ka tau lava 'o pukepuke 'a e māketi ko ia. Pea ko e kole pē ia ki he 'Eiki ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Taniela Fusimālohi: ... Minisitā 'i hono lakanga ko e Minisitā. Ka 'i ai ha ngaahi ngāue fekau'aki mo e kava pea mo e vanila ke tau kaungā kau mu'a 'a Vava'u mo 'Eua he koe'uhí ko e ongo vahefonua ia 'oku na tō 'a e ngoue ko eni.

Tokanga ki he fale'i Va'a Sioloki kamata uesia ma'u'anga vai lalofonua he kona e tahi

Ko e faka'osi Sea ko e na'e 'i ai 'a e, 'a e talanoa ia ki he, ki he tafa'aki ko eni ki he vai mo e fale'i ko ē 'a e Va'a Sioloki he ko u tui ko e me'a 'oku tonu ke tau tokanga 'aupito 'aupito ki ai kuo fale'i e Sioloki ko e tēpile ko ē 'i laló 'oku 'alu ke uesia 'e he tahi. Ko 'Eua na'e pehē ko 'ene vai 'a'ana 'oku 'ikai ke fakamole ia he 'oku tafe pē he funga 'o e fonua. Ka 'oku 'i ai 'a e palopalema ia hangē ko 'eku fakamatala 'anenai 'oku hoko ia ki he vai pea ko u tui 'e 'i ai 'a e ngaahi lipooti 'amui ange 'e ha'u ai 'a e ngaahi palopalema ia 'o fekau'aki mo e fa'ahinga ma'u'anga vai.

Kuo kamata mo 'Eua ia ke vili ia ki lalo ke ma'u mo ha vai mei ai pea kapau 'oku feliuliuaki lahi e 'ea 'o 'i ai ha ngaahi taimi lōloa ia 'oku 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uha pea ko e me'a 'e hoko te tau vili kotoa ki lalo ki he tēpile tatau pē pea ko u tui ko e me'a eni ke fai ki ai ha tokanga he koe'uhí ngalingali pē ko e ngaahi vahefonua kātoa a'u ki Ha'apai pea mo e Ongō Niua 'oku tau palopalema fakavai pea 'oku ou tui ko e fu'u me'a fakamāmani lahi eni ia pea 'oku me'a fakalukufua 'oku totonu pē ke fai ha sio lelei hano *review* mo feinga ke 'ilo 'a e ngaahi palopalema mo tau solova mo malu'i pē kitautolu fakavai 'o hangē ko 'etau malu'i fakangoue kitautolu ki he kaha'u. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ha'o tali ki he ngaahi fokotu'u mei 'Eua 11?

Kau ngoue kava & vanila hono fakaivia Pule'anga he ta'u fakapa'anga lolotonga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Io 'oku lolotonga fai 'a e, 'a e fengāue'aki pea mo e, pea mo 'Eua 'i he tautautefito ki he kava pea mo e, pea mo e vanila ki hono fakaivia 'o e kau tō kava pea mo hono faitokonia 'a e ngaahi fale ki hono *process* ai e kava pea 'oku 'i ai mo e ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'i he vanila 'a ia 'oku kau e vanila ia he ta'u fakapa'anga ko eni fakataha pē mo e kava 'a e tokanga makehe ki ai 'a e potungāue pea 'oku kau 'a 'Eua 'i he, 'i hono, 'a e tokanga makehe ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.

Poupou ki ha ngaahi fale hūfanga ma'a e ngaahi kolo te'eki ai ha holo fakakolo

'Oku ou tui tatau pē pea mo e, pea mo e Fakafofonga 'o fekau'aki pea mo e fale hūfanga 'a ia ko e taumu'a pehē 'a e 'uhinga ko ē 'a e Lipooti 'a Vava'u 16 ha fale hūfanga. Ko e fanga ki'i fale lālanga na'e lava kuo fai e lave ki ai ko e fanga ki'i fale pē 'oku lava pē ke fai e ki'i tokoni 'o sima'i pea mo hono ki'i holisi fakataimi pē ia ko e tokoni ki he ngaahi kulupú ka ko e taumu'a ke 'i ai ha fale hūfanga 'i he ngaahi kolo 'oku kei halá pea hangē ko e kolo ko eni ko Houma 'i Vava'u ko e kolo ia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau holo ko e holo pē 'o e siasi 'oku nau ngāue'aki ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau holo pē ko ha fale hūfanga 'i ha taimi 'e hoko ai ha fakatamaki. Mālō Sea. Fokotu'u atu.

Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 16

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 16 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 14.

Fili ha sea fo'ou 'o e Komiti Kakato

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'asenita 'i he Fale Alea ko e toenga 'etau ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakatō ka 'oku, mou fakatokanga'i Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau Sea he Komiti Kakato tau hoko atu leva ki he fili e 'Eiki Sea fo'ou 'o e Komiti Kakato. Ha'apai 13 me'a mai.

Fokotu'u mei Ha'apai 13 'a Lord Tu'ilakepa ki he lakanga Sea Komiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni, 'Eiki Sea 'oku mau fokotu'u atu 'a e Nōpele Fika 1 Vava'u Nōpele Tu'ilakepa ko e Sea ia 'o e Komiti Kakato. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Vava'u Fika, Nōpele Fika 2 'oku 'i ai e ki'i fetō'aki ai.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 ko ho'o 'uhinga ki he Nōpele Fika 2?

Veivosa Taka: Ko ia 'Eiki Sea Lord Tu'ilakepa.

Pālōti 'o tali hono fili Lord Tu'ilakepa ko e Sea fo'ou Komiti Kakato

'Eiki Sea: 'I ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni? Toe 'i ai ha fokotu'u? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Ha'apai 13 ke hoko e Fakafofonga Fika 2 Nōpele 'o Vava'u ko 'etau Sea 'o e Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

Kalake Tēpile: ... Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko hongofulu mā tolu, 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki koe'uhí 'oku 'i ai 'etau Sea he Kōmiti Kakatō, kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'a e Fale 'o **Komiti Kakato**)

Me'a Sea Komiti

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá. Kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā Hou'eiki Nōpelé. Tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae 'uma'ā 'etau kau ngāué. Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu ho'omou fili e motu'á ni. 'Oku ou faka'amu pe ko e fili mo'oni eni ē. Kamata'anga pe ta'ú na'e hangē pe ko ē 'okú te hangē ha limu tu'u he 'aú, male'ei ki he faha'i ko ē, to e male'ei. Ka ko u tui pe mahalo ko ho'omou fili mo'oni eni 'a e motu'á ni ki he fatongiá ni. Pea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 13 he fokotu'u e motu'á ni, mou fie me'angāue 'aki e motu'á ni koe'uhí pē ko 'etau ngāué.

Kaikehe 'oku foki mai mu'a ki he 'etau ngāué, tau 'asenitá, hangē pe ko e me'a 'oku mou mea'í he kamata'anga 'o e ta'ú, feme'a'aki he patisetí. Ko u faka'amu pe ke ma'u e laumālie ko iá. Pau ke me'a ki 'olunga, faka'ilonga mai ho maamá, tau Tohi Tu'utu'uní ngāue'aki ia pehē foki ki he motu'á ni kae pukepuke 'a e ma'uma'uluta 'o e tipeiti 'i he Fale 'Eiki ni.

Ko e Kōmiti mahu'inga taha eni 'i he taimi hono fai ai ha alea'i ha ngaahi *issue* tatau pe ki he lao, tohi tangi pe ko ha me'a pe 'oku 'ohifo meí he Sea 'o e Fale Aleá. Tau hoko atu Hou'eiki, 'a ia te u kamata pē meí he me'a ko eni he 'etau 'asenitá 6.1, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ke Malu'i 2022, Minisitā Lao, me'a mai.

Lao Fakaangaanga fika 6/2022

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakatō, fakatapu atu ki he Hou'eiki Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea ko e Lao pe eni ki he Malu'í, 'a ia 'oku feinga'i ia heni ke lava ke taimi pē 'oku tautea ai 'e he Fakamaau'anga ha taha 'e 'ikai ke tautea ngāue pōpula. 'Oku 'ikai ke kau ai e tautea toloí, tautea pe ko ē ke ngāue pe taimi ko iá. Kuo pau 'e taki hangatonu ia kae toki fai 'a e tangí. Tuku kehe 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga kehekehe 'e lava ke kole ai.

Ko hono hokó 'Eiki Sea, ko e tu'u ko ē 'a e laó he taimí ni ki he malu'í ko e hia ko ē fakapō na'e 'ikai ke lava ia ke malu'í ki tu'a. Ka 'oku faka'atā ia heni 'i he kei taimi ko ē 'oku kei tukuaki'i fakapō ai. 'E kei lava leva 'o ke malu'í ki tu'a 'Eiki Sea 'o tali ai ki ha hopo, fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, 'io me'a mai Fakafofonga Fika 2 'o Toingatapu.

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa kotoa 'o e Kōmiti Kakatō. 'Oku ou 'uluaki fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā Laó 'i he ngāue lahi ko eni kuo nau fai ki he ngaahi lao ko eni ke fakatonutonu. Pea faka'ofó'ofa 'aupito e ngāue ia kuo 'omai ki he Falé.

Tokanga ke ngāue'aki ngaahi fakamatala mo'oni pau he Fakamaau'anga

Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia Sea ke u kole ki he 'Eiki Minisitā ke fakama'ala'ala mai mu'a e ngaahi me'a fekau'aki pea mo e kupu fo'ou ko eni 'e ua kuo tñaki ki he fakatonutonu 'o e Kupu 4 'a ia ko e (b) na'e tñaki mai ...

Taimi: 1435-1440

‘Uhilamoelangi Fasi: ... ‘a e kupu (4) mo e kupu (5) fo’ou. ‘A ia ko e kupu (4) ‘oku fai ki ai ‘a e, ‘a e tokangá Sea. ‘Oku ‘asi foki ai ‘oku ‘ikai fiema’u ke ngaue’aki he Fakamaau’angá ‘a e ngaahi tu’utu’uni mamafa ‘o e fakamatala fakamo’oní pea ‘e ala fe’unga pē ha faka’eke’eke ‘ikai faka’ofisialé ‘a e Fakamaau’angá.

‘Oku ou, me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai Sea ke ki’i fakamahino mai he ‘oku, he ko e ‘ave foki e, ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení pea ‘e, ‘e ai hono ngaahi faka’uhinga kehekehe ‘i he Fakamaau’angá pea mo e kau loeá. Ka ko e ‘ai pē ke ki’i fakamahino mai ko e ‘uluakí, ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ngaue’aki ai ‘a e ngaahi fakamatala fakamo’oní.

Pea ko e hokó pē ko e tu’u ko ē ‘a e faka’eke’eke ‘ikai faka’ofisialé. Ko e ki’i kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamahino mai pe ‘oku ‘i ai ha fakangatangata ‘o e konga ko ia ‘oku ‘ikai faka’ofisialé. Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘e lava pē ke ‘i ai ha fa’ahinga me’a pē ‘e faka’uhinga’i ia ‘oku ‘ikai faka’ofisialé. Hangē ko ení ‘e lava pē ke fai faka’eke’eké ia pea ‘ikai ke ‘i ai hono lekooti he ‘oku ‘ikai ke faka’ofisialé ia. Pea ‘e lava pē ke fai ha ngaahi fanongo talanoa ‘o kau ia ‘i he faka’eke’eke ‘ikai faka’ofisialé.

Ko e ‘ai pē ke fakama’ala’ala mai he ‘oku mea’i pē foki he Fale ‘eikí lahi e ngaahi hopo ‘i he taimi ní, lahi e fepakipaki ‘i he faka’uhingá pea mo e ngaahi me’a ko ē. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino hono tohi mai ‘i he laó, ka ko e ‘ai pē ke fakamahino koe’uhí ka ‘i ai ha taimi ‘oku paasi ai ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku mahino ‘aupito e ngāue ‘a e Falé na’e fakahoko ki aí. Pea fakasi’isi’i ai ‘a e, ‘a e ngaahi ta’efemahino’aki ko ení pea mo e ngaahi fakalōloa ki he ngaahi hopo ‘oku, ‘oku fakahoko ‘o ngaue’aki ‘a e ngaahi kupu’i lao ko ení. Ko ia pē ‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālie.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Lao.

Ngaahi makatu’unga kehe malava ki he Fakamaau’anga ke fakakaukaua kole malu’i pe ‘ikai

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ngaahi me’a ko ení ‘Eiki Sea he taimi ko ē ‘oku kole malu’i ai ha tahá ‘oku ne ‘omai e ngaahi tohi fakaongoongo lelei. Ngaahi tohi mei he faifekau, ko e ‘ofisakolo. ‘Oku ne talamai e ngaahi ‘ulungaanga ia ‘o e tokotaha ko ē ‘oku ‘ai ke malu’i na’e ‘ikai ke kau ia ‘i he me’a ko ia felāve’i mo e hopó na’e tukuaki’i ki aí. Ka ‘oku ke makatu’unga ai ‘a e lava ke fakakaukau’i ‘e he Fakamaau’angá pe ‘e lava ke malu’i pe ‘ikai.

‘A ia ko e ngaahi fakamatala ko iá ‘oku ‘i ai mo e fakamatala mei he Va’a ko ē *Probation* ‘o ne lipooti mai ‘a e tu’unga ‘oku lava ‘o fai hano faka’eke, ‘o ‘ilo ai ‘a e ngaahi natula ‘o e tokotaha ko ē ‘oku kole malu’i mo e ‘ū me’a ko iá ‘o tānaki mai ia ki he Fakamaau’angá ke ne fakakaukau’i ‘aki hono malu’i ko ē ‘o e tokotaha ko iá. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 2.

‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakató. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, mahino ‘aupito pē ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘e ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ki he fo’i lea ko e **‘ikai faka’ofisialé** pe ‘oku kau. ‘A ia ko e ngaahi fakamatala mo e ngaahi tohi ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e Minisitā ‘oku kau ia he **‘ikai faka’ofisialé**. Ko e me’a pē ko u tokanga ki ai he ‘e malava pē ke kau ha fa’ahinga fakamatala ia ‘i he ‘ikai faka’ofisialé.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai angé Feitu’u na ia ko fē ‘a e tohi, ki’i fakatātā pē ki he Fale ni ha tohi faka’ofisiale, ‘a ia ‘e malava ke ngaue’akí ‘i he faka’eke’eke fe’unga ‘i he Fakamaau’angá.

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō. Ko ha tohi ‘oku ‘i ai hano lekooti ‘i ha fakataha faka’ofisiale ‘oku ‘i ai hono lekooti pau, hono miniti mo hono ngaahi me’a pehē. Ko e tau pehē tautolu ta’efaka, ‘ikai faka’ofisialé ‘oku, ‘oku lava pe ia ko ‘ete talanoa pē ‘a’ata ia mo ha taha ‘i tu’a ‘o ‘ikai ke hiki hano lekooti ia ‘o’ona ke ngaue’aki. Ka ko e taimi ko ē ‘e faka’ofisiale aí mahino leva ‘oku ‘i ai hono, hono founa totonu pea ‘e lava ke ngaue’aki ‘i ha feitu’u fakapule’anga hangē ko ha Fakamaau’anga mo ha toe ngaahi ‘ofisi pē. Mālō.

Alea’i fakakupukupu ngaahi fakatonutonu ki he Lao

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 2. Ko u tui pē ‘oku ‘osi fe’unga pē ia. Ko ena ‘oku ne me’a mai pē ‘e ia e me’a ko ē na’a ne fehu’i. Ko e ‘ai pé ke fakatokanga’i ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ... ‘i he Fale ni hē e, ‘oku ou pehē ko e fou atu ‘etau vave taha ai, hangē ko ‘etau tohi tu’utu’uni ko ‘etau foki ki he kongā 1, tau kamakamata pē mei ai e. ‘Oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane toe fakatonutonu kongā 1. ‘I ai ha fokotu’u, pou pou, kongā 2.

Alea’i hono fakapekia kupu 3 he fokotu’u mai ‘i he kongā 2

Ko e kongā 2 ko e fakapekia ‘a e kupu 3, ‘io ‘Eua 11, kongā 3, kongā 2 eni te ke me’a mai ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e kongā foki hono 2 ko e kongā ko eni ki he kupu si’i (5), ‘a ia ‘e ngofua ke foaki ki ha taha faka’ilo fakapō mo e talisone ke ‘ange ha malu’i. Kapau te tau foki ki he kupu Tefito’i Lao ‘i he kupu 1, ‘e ‘ikai ke tali, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga ‘e ‘ikai ke tali ai ke malu’i, ‘a ia ‘oku ‘osi mahino mai pē he kupu 1, kapau te mou lau hifo pē ai ‘a e ngaahi me’a, pea ‘oku ‘osi mahino ngofua pē ia, kupu 1 ‘a e ngaahi makatu’unga ko ē ki ha taha ‘oku ‘osi puke mai ke faka’ilo ki ha hia pea ‘oku fiema’u ke malu’i, ka kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘i ai ha makatu’unga ia he ‘oku tōnounou ia ai pē te ne maumau’i, pea ‘oku ‘ikai ke ‘oange ‘a e malu’i. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakatokanga ‘i he kupu hono 2 ki he Fakamaau’anga pea mo e ‘Ofisa Polisi ki hono fai fakalelei ‘o e founa ko eni.

Fehu’ia ngaahi makatu’unga hano ta’etali he Fakamaau’anga ai ha kole malu’i

Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘i he kupu ko eni ko ē hono 5, ‘oku natula kehe eni ia he ko e hia taupotu taha eni ko e fakapō mo e talisone. Ka ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi makatu’unga ia ‘e, ‘o hangē ko e kupu 1 ke ‘i ai ha ngaahi

makatu'unga ke ta'etali ai hano malu'i. Koe'uhi ko ē kuo faka'atā ia 'e he kupu, talamai 'e he kupu ia, 'io 'e ala lava, ka ko e hā 'a e ngaahi makatu'unga 'e 'ikai ke 'oange ai ha malu'i pē ko e ha ha ngaahi makatu'unga 'oku 'oange ai ha malu'i ki ha hia pehē ko e taupotu taha ia ko e fakapō mo e talisone pē 'oku tuku pē ia ki he *discretion* pē ko e fakakaukau 'a e Fakamaau'anga Lahi ko e ha 'a e me'a ke fai. Ka ko e fehu'i pē ia ki he 'Eiki Minisitā pē ko e ha ha fakama'ala'ala 'e fai ki he tafa'aki ko ia.

Malava malu'i ki tu'a ha taha ki he hia fakapō & talisone he 'oku te'eki fakahalaia'i he Fakamaau'anga

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Oku faka'atā ia ko eni, 'oku faka'atā pē ia ki he Fakamaau, ka ko e faka'atā e kupu koe'uhi ke 'atā pē ia ki ha taha, 'oku kei tukuaki'i ki he fakapō pē ko e talisone he koe'uhi 'oku te'eki ai ke mo'ua ia, te'eki ai ke halaia ia 'Eiki Sea, kei tangata tonuhia pē ia kae 'oua leva kuo fakahalaia'i 'e he Fakamaau'anga. Pea 'oku tuku pē ia ki he Fakamaau'anga ke ne fakafuofua 'a e lelei fakalukufua 'o kapau 'e malu'i ki tu'a pē 'ikai. 'UHINGA ia 'Eiki Sea 'oku tuku ai pē ki he Fakamaau'anga, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Ha'apai 11 me'a mai.

Taukave 'oku tonu ke 'ai ke mahino ngaahi makatu'unga he'ikai lava ke kitu'a ai ha taha

Taniela Fusimalohi: Sea mahino pē kia au 'ene fakama'ala'ala 'a'ana ka koe'uhi ko e natula 'o e hia ko eni 'oku fai 'oku totonu pē ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ke muimui ai 'a e Fakamaau'anga 'o hangē ko e kupu 1, 'oku mahino pē kia au 'oku tuku 'a e *discretion* ki he Fakamaau'anga Lahi ke nau fai, ka ko e Tefito'i Lao 'oku totonu pē ke tau 'ai ke mahino ko e hā leva 'a e makatu'unga 'e malu'i ai, pea mo e hā 'a e makatu'unga he 'ikai ke malu'i ai, he 'oku ou tui ko e tukuange ko ē ki he Fakamaau'anga Lahi pea 'oku tau falala pē ki ai, ka 'oku totonu ke 'ai pē ke *fair*, ko e hā kuo tau fai ai 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi hia kehe, pea tau tukukehe 'etautolu ia 'a e kupu 5 ki he faka'ilo fakapō mo e talisone 'oku fakatu'utāmaki ange.

'Oku totonu pē ke 'i ai ha fa'ahinga *guideline* ke muimui ai 'a e Fakamaau'anga Lahi 'o hangē ko e kupu 1 pē ko e kupu si'i (1) pē ko ē 'o e fika 4. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Sea 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Lao.

Makatu'unga hono tuku ke aofangatuku Fakamaau'anga ke 'oua faingata'a'ia 'ene faitu'utu'uni

'Eiki Minisitā Lao: ... 'oku makatu'unga hono tuku ko ē ki he Fakamaau'anga ke fakatatau ki he fāliunga 'o e taimi mo e hā 'a e me'a 'e hoko 'i he ngaahi 'ātakai 'oku 'i ai 'a e kakai ko eni, 'e lava pē 'Eiki Sea ke tukuaki'i ha taha 'oku faingata'a'ia fakasino, kuo pau ke fakakaukau'i he 'ikai ke lava ke tau hanga 'o fa'u e lao ke fāsi'i ke 'oua, ke faingata'a hono fakangofua ha me'a, 'oku feinga'i ke lava 'o *flexible* 'a e me'a kotoa pē 'Eiki Sea, mahu'inga ke tukuange 'a e tau'atāina ko ia ki he Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke ...

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Lao: ...ke tau tu'utu'unia 'a e me'a ko ē ke fakangatangata ai 'a e ngāue 'a e Fakamaau'anga 'Eiki Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku te'eki ai pē ke tali mai 'eku fehu'i 'a'aku ia. Ko e talisone mo e fakapō ko e hia ma'olunga taha ia pea ko 'etau 'uhinga eni ...

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu Sea. Ki'i fakatonutonu pē 'i he'etau tu'utu'uni pē Sea...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai, me'a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Sea 'a e fehu'i pea tali, pea ko ē 'oku 'osi tali 'ikai ke u ...'i he tu'u ko ē 'etau Tu'utu'uni pē 'e tui ki ai 'a e Fakafofonga pē 'ikai ka 'oku 'osi tali atu 'e he 'Eiki Minisitā 'a e fo'i fehu'i ko ia. Ko e anga pē ia 'o e tokoni pē 'i he'etau Tu'utu'uni foki 'oku 'ikai ke fai ha fakakikihi 'i he taimi fehu'i pea tali atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia 'e Fakafofonga 'Eua Fika 11 'oku mahino kiate au ia kapau ...fanafana ange ki he kau ngāue ke 'omai ange 'a e tefito'i Lao pea 'oku ou ou toe nofo 'o kumi 'eku telefoni 'a e Tohi Lao 'a e Kupu ko ē 'oku tamate'i kae fakalaumālie 'a e Kupu 5 si'i 5(b) si'i (5). 'Oku mahino kiate au e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'e he Minisitā Lao. Ko e taimi ko ē 'oku tautea te'eki ai... 'osi mahino ko e tokotaha ko ia na'e mahalo na'a ne fai 'a e fakapō pē 'oku totongi ke talisone ka 'oku te'eki ke fai e tu'utu'uni ki ai kā 'oku 'i he Fakamaau ke ne lava pē ia 'o 'oange ha faingamālie e ni'ihi ko eni tukukehe 'o kapau kuo halaia e tokotaha ko eni ka 'i he Fakamaau'anga ia 'a e kupu ko ena 'oku fehu'i he Feitu'u na. Pea he 'ikai ke toe lava 'o liliu 'a e me'a ia 'oku 'omai 'e he Pule'anga he ko e Lao eni 'a e Pule'anga ka koe'uhí ko ho'o fiema'u ke ke mea'i e me'a ko eni 'oku...ka kiate au 'oku mahino kiate au 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minsitā Lao. Me'a mai pē 'oku kei faingamālie pē.

Fokotu'u ke tukuhifo Lao fika 7/2022 ki he Komiti Lao e Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Fēfē mu'a 'e Sea ka u fokotu'u atu mu'a pē 'e fēfē mu'a ke tuku mai eni ki he Komiti Lao ke sio ki ai ko e anga pē fokotu'u.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mou feme'a'aki pē eni kapau te mou 'ave ki he Komiti Lao toe lahi 'etau ngāue ai. Ko e ki'i me'a ko eni ko eni 'oku faka'uhinga mai pē 'oku 'omai 'e he Pule'anga pea ko e Lao eni 'a e Pule'anga 'oku 'i ai e Poate Lao 'a e Pule'anga na'a nau vakavakai'i pea nau 'uuni e me'a ko ia fakama'opo'opo pea 'omi ki he Fale ko eni. Ko e kupu 3 'a ia ko e fakapekia 'aupito e kupu 3 'e Minisitā Lao ē?

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ki he tefito'i Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae fakamo'ui e kupu ko eni 'a eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga ē?

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hā leva Fakafofonga te u tuku atu pē ke ke fiemālie hā leva ha’o kupu ha’o faka’uhinga me’a teke lava ai ‘o kole ki he Pule’anga. Koe’uhī ko e mafai eni ia ‘oku ‘ave ki he Fakamaau’anga ‘i ai pē ...matamata mai hūfanga he fakatapu ‘oku ‘i ai pē faingamālie ‘o e fakapō mo e talisone ‘o fakatatau pea mo e ngaahi tohi faka’ofisiale ko eni ‘oku ...mai ha tohi faka’ofisiale mo’oni ‘aupito ‘oku ‘ikai ko e fanongo talanoa pē mo e tu’u he ve’ehala hūfanga he fakatapu ‘o na feme’a’aki pē pea ō mai ‘o ‘omai e me’a ko eni fiema’u ‘aupito e tohi faka’ofisiale.

Veivosa Taka: Sea ki’i tokoni ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Ki’i tokoni ki he Fakafofonga. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki. Sea ko e Lao foki eni kuo ‘omai ke tau alea’i ke fakapaasi pea ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke ne to’o mai ‘ene kupu’i Lao mo ‘ene kupu’i ...ke fakatonutonu’aki ē ka ‘oku ‘ikai ko ‘ete fehu’i pē pea tuku ai e ...ko ‘eku tokoni kapau ‘oku ne pehē ko e hā e me’a ‘oku ‘omai ke ne hanga ‘o *detail* mai pea ‘omai ke tau sio ki ai.

Sea Komiti Kakato: 13 tuku kia au ke u hanga ‘o feinga’i ke fai mo tau tau hotau vaka he ‘oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e Mēmipa he me’a ko eni. Ko ‘ene fiema’u pē ke ‘i ai ha’ane me’a mei he Minisitā Lao. ‘E 11 ‘oku ou tokanga atu he ‘ikai ke u toe fakafoki au eni ki he Komiti fakamolemole. ‘Io me’a mai Tongatapu 2.

Tokanga ke fakamahino lōloa ‘o ha taimi malu’i foaki he Fakamaau’anga ki ha faka’iloa

‘Uhilamoelangi Fasi: Mo’oni ‘aupito Sea. Ko e kupu 3 ko eni ‘a e tefito’i Lao ‘a ia ‘oku fokotu’u mai ke fakapekia ‘oku fakamahino mai ai ‘a e lōloa ia ‘o e ...

<007>

Taimi: 1450-1455

‘Uhilamoelangi Fasi : ... mo e malu’i. Kātaki pē ko ‘eku feinga pē ke mahino ki he motu’a ni ‘a e halafononga ‘o e ngaahi liliu ko eni. ‘A ia ‘oku ‘asi mai ia ‘i he kupu 3 ko eni ‘oku ‘ai ke fakapekia kuo pau ke faka’atā malu’i ia kae ‘oua kuo a’u ki he ‘aho kuo tu’utu’uni ke toe ha’u ai ke tauhi fakalao. ‘A ia ko e fakatonutonu ia ki he Lao 14 ‘o e 1991. Ka ko e fokotu’u fo’ou mai ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ha taha fakamahino ai pē ko e hā ‘a e lōloa ‘o e malu’i. Ko e ki’i kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamahino mai pē ‘oku toe fiema’u ‘a e me’a ko ia pē ‘oku kau pē mo ia ia ‘i he tuku ke tau’atāina ‘a e Fakamaau’anga. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Fakamahino ko e mafai Fakamaau’anga ke tau’atāina ke tu’utu’uni ki he lōloa/nounou taimi malu’i

‘Eiki Minisitā Lao : Sea ko e me’a ia ‘oku ‘i he mafai ko ē ‘o e Fakamaau’anga ‘e makatu’unga ‘ene lōloa mo e nounou mei he ‘aho ‘e lava ke fai ai fakahoko ai ‘a e hopo. ‘A

ia 'oku fa'a faka'aho pē ia 'a e malu'i fakatatau ki he taimi ko ē 'oku ma'u ai hono taimi ke fakahoko ai 'a e hopo ko ia 'i he Fakamaau'anga. Mālō Sea.

Alea'i konga 3 e lao

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. Sai, konga 3. 'Oku 'i ai ha fokotu'u? Mou tokanga mai ki he'etau ngāue. Me'a mai ange 'Eua 11.

Tokanga ko e fa'u ha Lao ke malu'i e sosaieti mo e kakai

Taniela Fusimālohi : 'Io Sea kae faka'osi atu pē. Ko e 'uhinga foki 'eku poini 'aku ia he 'oku 'ikai ke tau tānaki ha makatu'unga ki he kupu ki he taimi ko ia 'e 'oange ai he ko 'eku poini 'a'aku ia ko e si'isi'i ange ko ia 'a e ngaahi makatu'unga ko e lelei ange ia ki he sosaieti hono tukuange mai ha taha kuo 'osi tukuaki'i, na'a ne fai ha hia fakapō mo ha taha na'a ne fai ha hia talisone ki he sosaieti. Pea ko 'eku 'uhinga he 'oku 'osi 'ai mai 'e ia 'a e makatu'unga 'e taha kapau 'oku mahamahaki pē 'oku 'i ai ha me'a fekau'aki pea mo hono fāmili ha ngaahi makatu'unga pau ke toki 'oange ai ha malu'i. Pea kapau 'oku 'ikai toe tuku pilisone pē ia he ko e fakatu'utāmaki ko ia ki he sosaieti 'oku 'i ai ia pea ko e 'uhinga pē ia 'eku fakamalanga 'aku ia. Ka 'oku mahino pē kia au 'a e tu'unga ia 'oku 'i ai e lao ko eni hono 'omai mo e tafa'aki hono 'oange ki he Fakamaau'anga 'a e mafai ko ia pē ko e *discretion* ke ne fai kau ai mo e me'a 'oku 'ohake 'e Tongatapu 2 ko e hā 'a e lōloa 'o e malu'i.

He kuo 'osi hoko pē 'a e ngaahi fehalaaki ia 'oku tau fanongo pē tautolu ai 'i he letiō pea mo e ongoongo hono tukuange malu'i mai kitu'a ha tokotaha 'oku 'i he lēvolo taupotu taha 'o e faihia pea maumau ai 'a e sosaieti. He 'e ilifia 'a e kakai ko e taha ia. Ko e faingamālie ko ē ke hoko ha moveuveu 'e 'i ai pē ia koe'uhi ko hono tuku mai kitu'a, 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ko ia pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga. Pea kapau 'oku tau ngata pē tautolu hē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku palopalema 'a'aku ia ai. Ka 'oku tau feinga ke tau fa'u ha lao pea tau hanga 'o malu'i ai mo e sosaieti pea mo e kakai. Pea ko e 'uhinga pē ia 'a e motu'a ni ki he kupu'i lao ko eni. Ko e hā 'oku 'ikai ke tau fokotu'u ai ha ngaahi makatu'unga. Ko e sosaieti ke tau hanga 'o malu'i mei ha kakai pehé ni. Mahino pē ia 'oku tonuhia kae 'oua kuo fakapapau'i kuo halaia 'oku mahino ngofua pē 'a e me'a ia ko ia kia tautolu kātoa kau ai 'a e kakai. Ka 'oku tau tokanga ko e hā 'a e si'isi'i taha ha fa'ahinga makatu'unga 'e tukuange mai ai ha taha pehē. Te tau talanoa 'anai ange ki he lao hia mamafa ka tukuange mai ha taha pehē kitu'a ko e faingamālie ko ia ke ne toe fai 'a e hia tatau ki ha finemui pē ko ha tangata 'e 'i ai mo ia ia. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia ki he, na'a 'oku tau 'ange 'a e mafai ki he Fakamaau'anga...

Taukave Pule'anga fiema'u 'a e tau'atāina Fakamaau'anga ke faitu'utu'uni

'Eiki Minisitā Lao : Sea, pe'i tau ō ā kitautolu 'o Fakamaau kae tuku 'a e Fakamaau ia ko ē kuo fili mai ke ne fai e fatongia ko ia. Me'a ia 'oku tukuange ki he Fakamaau'anga ke ne fakakaukau'i 'Eiki Sea pea 'oku lava pē 'i he taimi 'e maumau'i ai e malu'i 'e lava pē ke toe puke 'o fakafoki. 'Oku 'atā ia ki he Fakamaau'anga ke ne fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'Eiki Sea ka te tau hanga 'o ha'iha'i mai 'a e Fakamaau'anga 'e 'ikai ke ma'u 'e he Fakamaau'anga 'a e tau'atāina totonu mo e fiema'u ke tau'atāina e lao 'i he'etau feinga'i ke ha'iha'i mai 'Eiki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Mahino pē ia kia au ka fakafoki, ka ko e faingamālie ke ne fai ha maumau kimu'a pea fakafoki ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni. Ka u tuku

atu pē ki he Fale 'Eiki pē ko e hā 'ene tu'utu'uni ko ē na'a ku fokotu'u atu 'e au ke tuku mai ki he Kōmiti Lao ke fai ha sio fakalelei pea fakafoki mai 'oku 'ikai ke 'i ai hano maumau. Kae ngata hē 'eku fakamalanga 'a'aku pea tuku ai pē ki ho Fale 'Eiki ko e hā 'a e tu'utu'uni ki ai pea tau fai'aki pē ia mālō.

Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Malu'i 2022

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Fokotu'u pea kuo pou pou Lao Fika 6. Ko ia 'oku loto ke tali e lao ko eni Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ke malu'i 2022...

<008>

Taimi: 1455-1500

Sea Komiti Kakato: ... fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tēvita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Veivosā *Light of Life* Taka, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 12.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: 'ikai ke ai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga fika 7/2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu Hou'eiki. Lao Fika 7 fakatatau mo 'etau 'asēnitā Lao Fakatonutonu ki he Folau Vaka 2022. 'Eiki Minisitā Lao me'a mai.

Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga fika 7/2022

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e, mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e lao ko eni ki he fakatonutonu ko eni ko e taha e tefito'i fakakaukaú ko hono, ko e makatu'unga eni 'i ha hopo na'e fai 'i, koe'uhi ko e vaka ko ia ko e 'Onemató na'e hopo ai koe'uhí ko e uta 'ova 'a e vaká 'Eiki Sea 'o mahino ta ko e, na'e fiema'u pē 'e he Komiti Vaka ia ko ē 'a 'Euá ke uta fakatatau ki he tokolahi ko ē 'oku fakangofua ke ne uta ka na'e uta he 'Eiki Vaka ia 'o liunga ua mahalo pē tolu 'a e tokolahi. Pea ko e tautea ko ē 'i he lao lolotonga 'oku tautea tatau pē 'a e 'Eikivaka pea mo e *owner* tokotaha ko ia 'o'ona e vaká ka 'oku feinga'i e fakatonutonu ko eni koe'uhí ko ha *recommendation* ia 'a e Fakamaau Lahi na'a ne fakahoko e hopó ke fakafaikēhekehe'i 'a e *owner* he ko e pōini fakamuimuitaha ko ē pea 'alu e vaká ko e 'Eikivaká 'oku tu'utu'uni ai 'Eiki Sea. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou. Ko e fakama'ala'ala ē 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā Lao 'i ai ha pou pou ki ai? Me'a mai Fakafofonga 11 'Eua.

Tokanga ki he ‘omai fika tokolahi he fefolau’aki vaka ‘i muli ke ngāue’aki ‘i Tonga ni

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘oku mahino ka au ‘a e ‘uhinga ‘o e kupu ni pea ko e tupu ia mei he mei he’emau ki’i motu’i me’angāue ko e MV ‘Onemato pea na’e faitu’utu’uni pē ‘a e Kapiteni ia ke ‘alu e vaka mo e pasese ‘oku lahi ange hono fiká ‘i he fika ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Maliní.

Pea mālō na’e hao fekau pē ke ngāue *community* he kapau na’a ne totongi ‘e ia e mo’ua ko ē ko u tui ko e, ‘e uesia lahi ‘emau kautaha pea ‘ikai ke toe lava ‘o tokoni ki he vahefonua. Ka ko e me’a eni ‘oku ou tokanga ki ai ‘e Sea koe’uhí ko e, ‘oku talamai ‘e he kupú ko e ‘ova ‘i he fika ko e ta’u eni ‘e 10 ‘emau fakalele ‘a e ki’i vaká pea ko e me’a eni ‘oku hokó ko e feinga ke, ke lototaha mo e Potungāue Malini ko e hā e tokolahi totonu ‘oku tonu ke uta ‘e ha vaka. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai e vaka mei tu’apule’anga pea ‘oku ou tui ‘oku pehē pē pea mo e MV Kelesí ko e Kelesí pē ‘oku ‘omai foki ia pea mo hono tu’utu’uni pē ia ‘o’ona ki he tokolahí ‘i he lao ia ko ia ‘a e fonua ko ia. Pea ‘oku fa’a ‘omai ‘a e ngaahi tohi ia ko ia ‘o ‘ave ko ē ‘o fakahū ki he Malini talamai ‘e he Malini ia ke ngāue’aki pē ‘a e fika pē ko ia. Ka ‘oku natula kehe foki ‘etau fefolau’aki vakatahi ‘atautolu ia mei he, mei he natula ‘o e folau vakatahi ki, ko u fakatātā eni ko e folau vakatahi ia ko ē ‘i he fa’ahinga vaka pehē te ma tangutu maua mo e tama hoko mai ‘o vā mama’o ‘aki ha mita ‘e taha pē ua. Ko e ki’i lele ia ki ‘Eua ‘oku houa taha mo e kongā pē ki he houa ‘e ua. Ko e tangutu ia ‘oku lava pē ia ‘o fai ‘o a’u ‘a e pasese ia ki he tokolahi. Ko e me’a ko ē na’e fai ‘e he tokotaha Kapiteni ia hangē ‘oku, ‘oku fai pē ia ‘e he ngaahi kautaha vaka ‘o fai ‘aki ‘a e fakapotopoto tahá ‘a ia ko e sio pē ki he ‘ea ‘oku lelei pea tokanga mālie, toka mālie me’a kotoa fakatatau ki he *loadline* pē ko e ngata’anga ko ē ‘o e ngoto ki lalo ‘a e vaká pea fai e folau ia mo e kau pasese ‘oku ki’i lahi ange.

Veivosa Taka: Sea ‘oku ou ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo ‘Eua 11 ‘io Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko e, ko e fakatonutonu ko e fa’ahinga malanga ia ko ē ...

<009>

Taimi: 1500 – 1505

Veivosa Taka: ... te tau ‘osi e ta’u ia. Pea ko u kole atú Sea ke malanga mai ‘i he Kupu e laó ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: 13 me’a ki lalo, me’a ki lalo ‘ikai ke u tali e fakatonutonu ko ia ē, hoko atu Fakafofonga 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakama’ala’ala kae afe mai ki he’ene poini ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ia e fakama’ala’alá he koe ‘uhí ko e fo’i me’a ‘oku nofo loto ko ē ‘i he kupu ko ení ko e fiká. Pea ko u tui ko e me’a ia na’e maumau’i ‘o pehē ‘oku maumau’i e fiká. Ka ko e tu’ofiha foki eni ‘emau talanoa mo e Potungāue Maliní ke ki’i ue’i e fiká ka e lava ‘o ma’u ha ki’i seniti e lele ‘a e vaká.

Ko e ‘omai ko ē ‘a e fika mulí ke ‘ai fakatongá ‘e ‘ikai ke ma’u ha ki’i seniti ia ai ‘e Sea pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fekihiaki ko ē ‘i he fiká. ‘A ia ko e hia ia na’e maumau’i hení ko e tokolahi ‘a e kau pāsesé ‘i he fika totonú.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā Lao, me’a koe ki lalo ‘Eua 11

Taukave Pule’anga ‘oku fakangatangata e tokolahi fakangofua he folau tahi ki he malu e fefolau’aki

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku makatu’unga hono fakangatangata ‘o e fiká koe’uhí ko e malu ‘o e fefolau’akí. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e toe ‘a e sipeisí. Tau pehē ko e vakapuná, fakangatangata pē hono tokolahí neongo ‘oku ‘ikai fonu e seá he ‘oku fua pāuni ‘a e anga e puna ‘a e vaká, ka mate ha mīsini ‘e taha ‘oku kei lava pē ‘o puna, ke a’u ki he feitu’u ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e folau.

Ko e me’a ko ē ‘oku fakangatangata ai e fika ‘o e vaka tahí ko e natula tatau, ko e *safety* ‘a e kakai ko ē ‘oku nau ngāue’aki e vaká. ‘Ikai ko e ‘uhinga ia ko e ta’ema’u ha seniti ‘a e kautahá. ‘Ikai ‘oku ‘uhinga ia ko e malu ‘o e fefononga’aki ‘a e kakai e fonuá pea ‘oku makatu’unga ai hono fakangatangata mo fakatatau ki he me’a kakau ‘oku ‘i he vaká. He koe’uhí ko e hopo ko ení na’e ‘ai hake e me’a kakaú ia ‘oku ‘ikai ke vaevaeua ai e tokolahi ia ko ē e kakaí.

Fēfē kapau na’e ‘i ai ha fakatamaki, ‘oku ‘ikai ‘ilo ha taha ki natula. Kapau na’e hoko ha fakatamaki ‘ikai ke ‘i ai ha me’akakau ia ke kakau’aki ‘e he kakai ko ē e vaká. Ko e hā e me’a ‘e hokó? ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga ke pule’i lelei mo malu ‘etau fefononga’akí ‘i hotau fonuá ni, mālō ‘Eiki Sea.

Alea’i kupu he lao fekau’aki mo e tautea ki he ‘eikivaka

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ‘a ia ko e kupu 1, sai pē kupu 1 ē, ko e kupu 2 pē eni ‘a ia ko e kupu fakatonutonu e kupu 122. Ko e tautea eni ki he tokotaha ho’ona e vaká mo e ‘Eikivaká ‘o a’u ki he 50000 mo e ngāue pōpula. Me’a mai

Tokanga ke holoki tautea mo’ua ke hilifaki ki he ‘eikivaka

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ‘a ia ko ‘eku feinga eni ke u a’u mai ki he poini ko iá ki hono ‘ai ko ē ke na fakataha ‘o, mahino foki ia ko e *direction* ‘a e Fakamaau Lahí he hopo ko ení, *verbal direction*. Ke ‘ai ke na tatau ka ‘oku ‘osi mahino pe foki ia ‘i he tu’u ko ē ‘oku kehe ‘a e ‘i he tu’u fakalele vaká, ‘oku kehe ‘a e fatongia ‘o e *owner* meí he fatongia ko ē ‘o e tokotaha ko ē ‘o e tokotaha ko ē ‘oku kapiteni ‘i he vaká.

‘E ‘i ai ‘a e taimi ia, ko e tama tatau pē ka ‘i he’ene tu’u ko ē ‘oku ou tui ‘oku tu’u ia ‘i he tu’unga ‘oku ‘ikai ke u tui ko e tu’unga ia ‘oku totonu ke ‘i aí. He ‘e si’i fuahia ma’u ai pē ‘Eikivaká ia ‘i ha me’a ‘oku fai ‘e he tokotaha ‘oku ho’ona e vaká.

‘Oku ‘osi ‘i he laó pe ia ka fai ‘e ha taha ngāue ha me’a ko ‘ene fai pe ‘e ia ia ma’a hono taki ngāué. Pea ‘e lava pē ia ke mo’ua pe ia ai ka ko ‘eku faka’osí Sea ke sio ko ē ki he fu’u mo’uá. Ko e hia ko ē ‘oku hā maí ko e tokolahi ‘a e utá mo e ‘ikai ke fe’unga ‘a e naunau fakahaofí.

‘Oku fe’unga nai ‘a e fu’u mo’ua ko ē 5 mano ki he fa’ahinga hia pehē. ‘Oku ‘ikai ke hoko ha fakatamaki ia, ko e maumau’i pe ‘o e kupu 12 (1) (b) mo e (c), (a) mo e (b). Pe ‘oku sai ange pe ‘ene tu’u ko ē he taimí ni ‘o tuku pe ke mavahevahe pea ki’i holoki hifo mu’a e tauteá he ‘e mate e ngaahi kautaha vaka ia ‘oku feinga ‘a e ngaahi vahefonuá ke fakalelé ‘i he fa’ahinga me’a pehe ní. ‘A ia ko e tautea ke ma’u

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu kapau ‘e tali ‘e he Fakafofongá

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a mai Minisitā Leipa

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ka e pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmití. Ko e tu’u ko ē ‘a e 50000 ‘i he kupu 2 (a) ‘oku talamai hangatonu pē ia kapau ko ha taha ‘oku ‘o’ona ‘i ha tautea pa’anga ‘o ‘ikai laka hake ‘i he pa’anga ‘e 50000.

Ko e taimi lahi ko e tu’utu’uni ia ko ē ‘a e Fakamaau’angá ‘e fakahoko ...

<010>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... nofo pē ‘i he vaha’a ‘o e pa’anga ‘e taha ki he pa’anga ‘e 50000 ka ‘e fua tautau pe ia ‘i he natula hia ko iá. Ko e fakatonutonu ia ‘oku ‘ikai ke ne talamai tu’upau ‘e ia kuo pau ke ne totongi ‘a e 50000. ‘Oku ‘i ai e ngaahi hopo ia ‘e ni’ihi ‘e totongi pē pa’anga ‘e 200, 1000. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au. Kapau ko e taha ‘oku ‘o’ona ki ha tautea pa’anga ‘o ‘ikai laka hake, ‘a ia ko e fakamaau ‘ikai ke laka hake. ‘E ‘i loto ia ‘i he 50000. Nima mano ki lalo ki he pa’anga ‘e tahá, ‘i he anga ko ē ‘eku mahinó he taimi ní. Pē ki ha taimi nofo pōpula ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ta’u ‘e nima, ‘ikai ke laka he ta’u ‘e nimá he toe tu’utu’uni ‘a e fakamaau pē fakatou’osi. Hilifaki ē toe ‘i ai mo e ngāue pōpula. Ko e kole ko ē Fakafofongá pe ‘e lava ‘o tukuhifo he ‘oku fu’u lahi.

Hou’eiki kuo tau ‘osi lākai mai e ngaahi vaha’i hala faingata’a pea kuo ‘osi ‘i ai mo e pekia ‘i tahi. Pea ‘ia moutolu ‘i homou nimá ‘aofinimá ‘a e mo’ui hotau fonuá ni pea kapau ‘e tokanga pē ‘Eikivaká ia. ‘Oku ‘i ai foki e ni’ihi ‘i he *Port Authority* ‘oku nau ōmai ‘o lau e pāsesé. tokolahi. Pea ‘oku ‘i ai pē foki e fanga ki’i me’a ia ‘e hūhū mama pe ia ‘o kole ke, ko e ngaahi me’a ko ē ke tokanga e ‘Eikivaká ‘oua te ne tali e fa’ahinga me’a ko iá he ‘e tautea ia ‘o kapau ‘e hoko ha fakatamaki ka ke me’a mai angé fika 11. Ko ‘eku ki’i fakama’ala’ala atu pē koe’uhí kae vave ka tau ‘unu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘A ia ko e, ‘oku mahino pē kia au e ‘uhinga ia ‘a e Minisitā ‘e 1 ki he 50000. Ka ko e fo’i *scale* ko iá ‘oku ‘ikai ke hoa ia mo taau mo e, mo e hia ko ē ‘oku maumau’i. ‘Oku kehe eni ia mei he hoko ha fakatamaki. ‘E ‘alu ia ki he tūkunga kehe ia ‘oku tautea kehe ia. Ko e ‘uhingá pē eni ki hono maumau’i, ka ‘ova ‘aki pē ha toko taha ‘oku ‘osi maumau ē. ‘Oku nima mano nai ia. Fēfē ke ki’i tukutukuhifo pē ‘a e fo’i *scale* mei he 1 - 10000.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga. ‘Oku ke me’a ki he faka’uhinga ‘omai he Pule’angá, he’ikai hilifaki e nima manó. ‘E ‘i loto pe ia ‘i he Fakamaau’angá ‘i he’ene tu’utu’uni he tola ‘e tahá ki he tola ‘e nima manó.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ‘oku mahino pe ia kia au. Ka ko e tu’u ko ē ‘a e fu’u fo’i *scale* ‘e lava pē tauteá ia ‘o ‘ai ha fo’i feitu’u, 30000 pē, ka ko ‘eku ‘uhingá ke hoa mu’a mo taau ‘a e me’a ko ē ‘oku maumau’í mo e tautea ko ē ‘oku fokotu’u maí.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Eiki Sea. Ko e me’a ‘oku maumau’í ko e tokanga’i e mo’ui ‘a e kakai ko ē ‘oku ‘i vaká. ‘Oku ‘ikai ko ha tangai mahoa’a ke pa’anga pe ‘e fiha. ‘Ikai! Ko e mo’ui ē ‘oku fakalao’i hono fakangatangata ke ‘oua ‘e ‘ova aí, ko e ‘ai ke malu’i e mo’uí. ‘Oku ‘ikai ko ha tangai mahoa’a ē pe ko ha tangai laise ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Omi angé ha’o ki’i fakafuofua Fakafofonga ka tau ‘unu koe’uhí ko hoku fatongia e motu’á ni. Hā ho’o fakafuofua ‘e fe’ungá?

Fokotu’u ke tukuhifo tautea mei he 50000 ki he 20000 & holoki mo e taimi ngāue popula ‘o ta’u ‘e 2

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Kapau ‘e tukuhifo pē 50000 ke 20000 ko u pehē ‘oku hoa, ‘oku hoa ia.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u ke 20000. ‘I ai ha poupou ki ai?

Taniela Fusimālohi: Pea tukuhifo mo e taimi ngāue pōpula, tukuhifo pē ki he ta’u taha, ta’u ‘e ua kātaki.

Sea Komiti: Ko e fo’i fika ē ‘e ua. ‘Oku ‘i ai ha poupou ki ai? Sai ‘ikai ke tali ia ē. Ko ‘etau ngāue ka ‘i ai ha poupou, mou tokanga kau Fakafofonga ki he si’i fokotu’u ‘a e Fakafofonga ko ē. Kapau te ke poupou te u hoko atu leva ‘a e pālotí. ‘Ikai ke tali ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofongá ē. ‘Ai ke le’o lahi ho’o poupoú. Tahataha e Feitu’u na ‘oku ke ofi taha, toe si’i pea u fakahū koe he taimi ni. Fokotu’u pea poupou. Fokotu’u fakamuimuí ia.

Pāloti’i ‘o tali fokotu’u ke holoki tautea mei he 50000 ke 20000 & holo ta’u ngaue popula mei he 5-1

Ko ia ‘oku loto ke holo mei he nima manó ki he ua mano pea holo mo e ta’u nimá ki he ta’u ‘e taha, fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi. Loto ki ai e toko ua.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Ikai ke tali e fokotu’u ē. Kei tu’uma’u pē fokotu’u ko ení ē. Fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uní ko e fokotu’u fakamuimuí ‘a ia ko e fokotu’u fakamuimuí na’e fai he Fakafofonga Fika 11 ‘Euá. ‘Eiki Minisitā, ko ‘eku ‘eke atu ki he Feitu’u na ‘oku ‘i ai e konga (b) heni. Ko e konga pe ia ‘o e, ‘o e fo’i lao ko ení?

Lord Tu’iha’angana: Sea. Sea ki’i tokoni atu. Ko e pāloti ko ena ‘oku lolotonga aí ‘oku lolotonga mālohi naua, 2 ki he 0.

Pāloti ‘o mālohi ‘ikai tali fokotu’u ke holoki tautea

Sea Komiti Kakato: Oh fakamolemole. Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ho loto hiki e nima, mālo.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Tēvita Fatafehi Puloka, Veivosā Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 9.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu ki he Ha’apai 1 e fakamanatu mai ki he motu’á ni. ‘Oku ‘ikai ke tali ia ē ‘a e fokotu’u ua manó mo e ta’u ‘e taha ē.

‘Uhilamoelangi Fasi: Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Uhilamoelangi Fasi: Fo’i fehu’i vave pē fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamahino mai mu’a e tauteá ‘a ia ‘oku ‘asi ko e pa’anga ‘e nima mano. Ko e pa’anga ‘e 50000 mano ki he toko taha pe ko e 50000 fakatoloua naua. He ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘oku ‘ikai ke mahino ia pe ko e nima mano fakataha’i naua ‘o nima mano pe ko e toko taha ‘oku nima mano. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Kapau ‘e faka’ilo tahataha naua ko e nima mano ki he toko taha pea kapau ‘e faka’ilo pē toko taha ko e toko taha pē ‘oku ‘uhinga ki ai e nima manó.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Sai Hou’eiki koe’uhí ko ‘etau taimí ē, tau ki’i mālōlō ka tau toki me’a mai.

(Na’e mālōlō ai ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato. (*Lord Tu’ilakepa*)

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakalaumālie ‘a e Hou’eiki, tau hoko atu. Fakafofonga ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, kātaki fakamolemole mu’a ko ‘etau pāloti ko eni na’e toki ‘osi ke ke kātaki mu’a ‘o toe ki’i me’a angé he ko ‘eku ma’ú ‘aku ‘eku me’a hifō ki lalo, ‘oku mālohi ‘eku fokotu’u, he na’a ma hikinima ko e 2 ka na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha fakahā loto ia pea ko e kole pē mu’a ke toe ki’i vakai angé he na’e toki fai ‘enau fakahā loto ‘anautolu ‘oku tau hiki tautolu ia ki he ‘aitemi hoko. Ka u toe tohi pē mu’a Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u toe fakamahino atu. Mo’oni ‘aupito ‘a e Feitu’u na, na’e fai ‘a e pāloti, kovi ‘a’aku na’e tonu ke u pehē atu ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, pea fakamanatu mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ko eni mei Ha’apai tau toe foki atu leva, ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, pea fakahā mai e loto, hiki ho nima. Pea tokolahi atu, tokolahi ‘aupito ‘aupito.

Hou’eiki fokotu’u pea poupou ‘a e lao ko eni, fakamolemole ‘Eiki Minisitā ē ko e kupu (*b*), (2) ‘i he 122, ‘oku kau mo ia he ‘oku ‘asi mai ia ‘i he la’i pepa ko ē ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he pepa tufa ko eni ko ē ki he kau Mēmipa, ka ‘oku ‘asi mai ia ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Lao: Sea to’o kātoa pē ‘a e ...

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 7/2022 fekau’aki mo e Lao Folau Vaka

Sea Komiti Kakato: ... sai ko koe ‘oku ke tali ‘a e lao ko eni fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’o Hihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto kotoa ‘a e Hou’eiki toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Lao Fakaangaanga fika 8/2022 fekau’aki mo e mafai Fakamaau’anga ke fakahaa’i ‘oku vale pe faha ha faka’iloa

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Hoko atu fika 8 e. Konga 1, ‘io me’a mai Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e fakatonutonu fika 3 eni e, Lao Hia? Ko ia ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ko eni ko e tu’u lolotonga ko ē ‘a e lao ko e kau sula pē te nau toki fakahā ‘oku vale pē faha ha faka’iloa. ‘A ia ‘i he fakatonutonu ko eni ‘oku ‘ai ke lava pē, pē ko ha sula pē ko ha hopo ko ē ‘oku ‘ikai sula, ke kei lava pē ia ‘e he Fakamaau ‘o toe fai pē me’a tatau, ‘o ‘ikai fiema’u pē ke toki fai pē ‘e he kau sula ‘Eiki Sea, fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga na’a ngali fepakipaki fatongia kau sula mo e Fakamaau

Taniela Fusimālohi: Sea mālō, ‘ai pē ke fakama’ala’ala mai mu’a ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e tu’unga ko eni ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Taniela Fusimālohi: ...’A e tu’unga ko eni he koe’uhí ‘oku hangē ‘oku kongā ua ‘a e fatongia ia ‘oku tukutaha ki he Fakamaau pea tuku e taha ia ki he kau sula, ka ko e ma’u ‘a e motu’a ni ia ko e kau sula ‘oku ‘i ai honau tefito’i fatongia tukufakaholo kinautolu ke nau fanongo ki he ngaahi mo’oni’i me’a ‘o e hopo pea mo e takiekina ‘a e Fakamaau pea nau faitu’utu’uni ‘i he ngata’anga he ‘oku ‘i ai ha halaia pea ‘oku ‘i ai ha tonuhia. Ka ko eni ia ‘oku fakafatongia’aki ia ke nau hanga ‘enautolu ia ‘o toe fai ‘a e fo’i ngāue makehe ko e sio ke nau fuakava pea te nau pehē pē ‘oku poto pē vale ha taha. ‘E lava pē ke nau fai ‘enautolu ha fehalaaki ‘i he tafa’aki ko ia ka te ne uesia ‘e ia honau tefito’i fatongia ko ē ko ē na’e ui ai kinautolu ko e kau sula ke nau nofo ‘o fanongo ki he hopo ‘i he ngaahi mo’oni’i me’a pea mo e tapuekina e Fakamaau pea nau faitu’utu’uni ai he ‘oku hangē kiate au ‘oku fepaki ia pea mo honau fatongia.

Ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tuku ai ā ia ki he Fakamaau ke nau fai ‘enau fai ‘enautolu e fatongia ko ia kae ‘ata’atā ‘a e kau sula ia ki honau fatongia ko ē ko ē he ‘oku totonu ke nau tu’u tau’atāina kinautolu mo nau fai honau fatongia ‘o ‘ikai kau ki ai ha faha’i. Ko ‘eku fehu’i ke fakama’ala’ala ange na ko hano fatongia totonu eni ia ke tuku ia ki he Fakamaau kae tukuange ‘a e kau sula ki honau fatongia totonu na’a faifai kuo hoko ha fepakipaki ‘i he fatongia pea ‘i ai ha fa’ahinga palopalema ‘i he anga hono fakahoko e fatongia fakasula pea mo e hopo.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Lao.

‘I ai totonu tokotaha faka’iloa ke fili ke hopo sula pe ‘ikai

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea tapu mo e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e tu’u lolotonga ‘oku ‘i he kau sula ia ke nau toki tu’utu’uni. ‘I he fakatonutonu ko eni ‘oku fa’atā leva ia ke tu’utu’uni pē kau sula ‘o kapau ko ha hopo sula pea kapau ko ha hopo ‘oku ‘ikai fakamaau’i ‘e ha Fakamaau mo ha ssula pea tu’utu’uni pē Fakamaau ia hili ha’ane ma’u ha ngaahi fakamo’oni tatau pē mo e me’a ko ia ‘oku hopo he kau sula felāve’i mo e faha pē ‘oku vale pea tapu mo Hou’eiki ‘a e faka’iloa ko ia ‘Eiki Sea. Ko e tu’u lolotonga ia ko e taha pē ia he fatongia ‘o e kau sula ‘o kapau ‘e *declare* ‘e ha taha ‘oku **vale** pau ke nau ma’u ia mei ha ngaahi fakamo’oni pea te nau toki lava ‘o ‘io ki ai ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō ‘Eiki Sea ‘oku mahino e tūkunga ko ia. Ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ‘a ia ko ‘eku poini ‘a’aku ia pē ‘oku sula pē ‘oku ‘ikai ha sula kae tukuange ‘a e fatongia ki he Fakamaau ke ne fai kae tukuange e sula ia kapau ‘oku ‘i ai ha kau sula ke fai ‘enau fatongia ko ‘eku poini pē ia ke fakama’ala’ala ange hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ave ai pē ia ki he Fakamaau ke ne fai ‘i he ...pē ‘oku ‘i ai ha sula pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sula kae tuku e fatongia ki he Fakamaau kae ‘ata’atā ‘a e kau sula ke fai honau fatongia fakasula mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ‘uhinga pē Sea kupu 99 ‘o e Konisitūtone ‘oku ‘atā ‘a e Tonga ke ne fili pē ‘oku sula pē ‘ikai ke sula ‘a ‘ene hopo pea ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke fai ‘e he kau sula e me’a ko ia ‘o kapau ko ha hopo sula pea kapau ko e hopo ia e Fakamaau Lahi ‘ata’atā pea ‘oku fai pē ia ‘e he Fakamaau mālō Sea.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 8/2022 (Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 3 Lao Ngaahi Hia

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu. Ko ia ‘oku loto ke tali e fakatonutonu ko eni Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 3 ki he Ngaahi Hia 2002 fakahā ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivoso Taka, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 13.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kalake tau ‘asenita hoko.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea mahalo ko e fo’i Lao hoko na’e ‘uhinga ki ai e Sea e Fale Alea ke tamate’i e me’a fakaongo fo’i Lao ‘a e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tonu ‘aupito ‘aupito ia ...

<007>

Taimi: 1545-1550

(KONGA ENI NA’E TU’UTU’UNI SEA KE TAMATE’I ME’A FAKAONGO)

Sea Kōmiti Kakato : Kole fakamolemole atu pē ki he kakai ‘o e fonua koe’uhi ko e lao ia ko eni ‘oku fu’u matu’aki mahu’inga mo pelepelengesi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea ia hangatonu ‘aupito ‘aupito, ka koe’uhi ko e anga ‘etau feveitapai. Kole ki he Kalake ke fakamolemole mu’a tāmata’i ‘aupito ‘aupito ‘a e toe tukuange ki he ope mo e *media*. Kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he kakai ‘o e fonua ‘oku nau fiema’u ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ko eni toki me’a mai he ‘oku ‘i ai pē Miniti he Falé ni ‘o ‘oatu ke ke me’a ki ai.

Ko ‘ene maau pē pea fakahoko mai, mālō. Sātini ‘alu ‘o fakapapai’i he ka ‘ikai ko koe te ke māhina ‘e 1 ‘i pilīsone.

Mālō. Minisita Lao me’a mai fekau’aki mo e Lao ko eni Lao ki he Tohotoho (hūfanga he fakatapu) tulou atu pē mo e kakai fefine ‘oku ngāue he’etau ngāue ko eni kuo pau pē ke tau ngāue ki ai. Me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 4 ki he Lao Ngaahi Hia (Lao Tohotoho hufanga he fakatapu)

‘Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ko eni ko e feinga’i, ko e tohotoho ‘i he lao lolotonga ‘oku meimei hanga pē mo hu’u pē ‘a e faka’uhinga ko ē mo e lea ‘o e lao ki he kakai fefine. Ka koe’uhi ko e fāliunga e taimi ‘Eiki Sea ‘oku lava pē ‘o toe tohotoho’i mo e mātu’a tangata. ‘A ia na’e tupu eni ne ‘osi ‘i ai e hopo na’e fakahoko he me’a ko eni ‘Eiki Sea, pea na’e makatu’unga ai hono feinga’i ke fai e fakatonutonu ko eni koe’uhi ke *cover* pē ‘i he fefine mo e tangata, pea kau ai mo e tu’ungauku ‘Eiki Sea ‘i he tohotoho. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘aupito Minisitā Lao. Fakatatau ki he fatongia ‘o e motu’a ni ko u tui Hou’eiki tau ‘alu faka-fo’i kupu ē koe’uhi ‘e vave ange ia ē.

Fakakupukupu hono alea’i e Lao

Konga 1 – Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. ‘I ai ha fakatonutonu ki ai? Fokotu’u pea poupu (*poupu*)

Konga 2 fetongi ‘a e kupu 18 fakapekia ‘a e kupu 118 ‘a e Tefito’i Lao pea fetongi ‘aki eni. Me’a pē ki ho’o naunau, kapau ‘oku ‘i ai ha fo’i lea ke fakatonutonu pea ke me’a mai. ‘I ai ha fokotu’u? Fokotu’u pea poupu.

Hoko fakatonutonu ‘a e kupu 120. ‘I ai ha fokotu’u? Poupou, mālō. Ko e ngaahi fakamatala fakamahino pau ke mou me’a hifo kimui. Peesi 7 ‘Eiki Minisitā.

Taniela Fusimālohi : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io me’a mai.

Taniela Fusimālohi : Ko u ki’i hē he’etau ‘alu pē ko e fē me’a. Ka ko ‘eku...

Sea Kōmiti Kakato : Ko ‘etau lao ko ia fakatonutonu Fika 4 ki he Ngaahi Hia ‘a ia ‘oku Fika 9 ia ‘i he’ene ‘asi he’etau ‘asenita. Koe’uhi ko e fatongia ‘o e motu’a ni ‘oku pau pē ke tau ‘alu fakakupu. Pea kapau ‘e ‘i ai ha Talateu kuo pau ke tau kamata he Talateu pē ko e tuku ‘e he Sea fakatafa’aki ‘a e Talateu ka tau hoko e fakakupu pea tau toki faka’osi leva ki he Talateu. Ka koe’uhi ‘oku ‘ikai ha Talateu ko e ngaahi fetongi pē eni mo e fakatonutonu. Fē me’a te u tokoni atu ai ki he Feitu’u na ?

Taniela Fusimālohi : Sea ko e kupu ko eni ko ē ‘i he ..b.. ‘a ē ko e 118..

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha ia ?

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e peesi ko e kupu ...

<008>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... kupu 2. 118.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e 118 (1) (B) ‘a ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: B.

Tokanga ke fakafaikehekehe’i faka’uhinga’i e lea pongia he Lao

Taniela Fusimālohi: ‘Io ko e pongia he ē koe’uhí ko e mohe pē konā pē ko ha me’a kehe ke toe ki’i fakama’ala’ala ange ‘a ia ko e ‘uhinga foki eni ia kapau ‘oku, ko e pongia foki ia ‘oku kehekehe ia mei he mohe ‘oku kehe pē mohe ia ka ko e pongia ‘i he ‘i he ‘uhinga ko e konā pea ‘oku toe ‘i ai pē mo e ngaahi me’a kehe ‘e ngāue’aki ke fakapongia’i ‘aki ‘a e tokotaha ko ē ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e taumu’a ko ē ke ke tohotoho’i ko e ‘ai pē ki he ‘Eiki Minisitā ke faka’ai ange he koe’uhí ‘oku lahi foki mo e ngaahi naunau kehe ia ‘e fai ‘aki e fo’i ngāue ki he fo’i me’a ko eni ‘a ia ko e pongia ia ko e tō ‘a’ata ia ‘o pongia pē ko hono ‘uhinga ia ke fakamohe pē ko e ‘uhinga ke ‘uhinga pehē ‘a’aku ia Sea he ko ‘etau lea ‘atautolu ko ē ko e pehē ko e pongia ia ko e, ko e me’a pē ia ‘a’ata na’a te fai kuo te tō kita ki lalo ‘o pongia. Ka koe’uhí ko e ‘uhinga ko eni hangē ko e mohe ko e, mahino ka au e konā ia ‘oku te mate konā mo e, ka ko e ‘ai pē ki’i fakama’ala’ala ange he koe’uhí na’a fihifihí e fo’i konga ko ia ‘i he, he ko e fu’u ‘elia pelepelengesi foki eni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Lao.

Faka'uhinga Pule'anga ki he ngaue'aki fo'i lea pongia

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea 'oku lau ia ko e tohotoho kapau 'oku 'oku mohe pē 'oku pongia. Ko e 'uhinga pē e pongia ia ki ha fa'ahinga mohe pē 'oku 'ikai ke ne 'ilo ke ne foaki 'a e 'io mo e 'ikai kae hū ta'e'ikai atu lolotonga e 'ikai ia kae fai ai ha tokotaha ia ha me'a ko e 'uhinga ia 'oku tapu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: 'Oua 'e mate konā pē hā pea ki'i fuluka ai ha taha 'ikai 'oku tapu ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'oku mo'oni 'aupito Minisitā Lao ē ko e mohe foki ia ka 'alu hake e tohotoho hūfanga he fakatapu 'e pau ke 'ā e tokotaha ia ko ia ko e pongiá 'e 'osi ange pē ia pea toki fakatokanga'i kuo 'osi fai e fo'i ouau ia he ē 'a ia ko e 'uhinga ko ē 'a e Fakafofonga 'a ia ko e pongia mahalo pē na'e fakainu pē ko ha'ano fu'u tuki he ngutupule, pongia pea fakahoko ai e 'ū naunau ko ē mo e 'elemēniti e me'a ko eni 'oku hoko ko 'e ē 'a ia ko hono 'uhinga e Fakafofonga pē 'e lava 'o fakafaikhekehe'i e ongo me'a 'e ua ko ia. Ka ko u tui au ko e faka'uhinga pē ia 'a e Feitu'u na Fakafofonga he ē ka tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko ia Sea ke 'ai ke mahino he koe'uhí 'e, 'e, kapau te tau 'alu ki he Fale Hopo hangē ki he fakalea 'e 'i ai e ngaahi tō kehekehe kae 'ai ange he ko e mohe ia 'oku kehe ia mei he pongia. Ko e pongia na'e fai e me'a ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fēfē ke u 'oatu 'a e faka'uhinga ko ē 'a'aku he ko au nau fa'a 'ai e 'ū me'a pehē.

'Eiki Minisitā Lao: 'A ia ko e 'uhinga pē 'Eiki Sea 'oku *unconscious* 'a e tokotaha ko ia. Ke ne 'ilo ke ne foaki e 'io pē 'ikai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i tokoni ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Vave atu pē. 'Oku kau ki ai mo e mohe he ko ena 'oku ha'i he ē ko e pongia koe'uhí ko e mohe ko e hā mo e hā 'a ia 'oku kau pē ki ai hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai e Fakafofonga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'a ia 'oku 'i ai pē mo ha me'a kehe, ki'i fo'i kongā ko ē 'i mui. Ke fiemālie?

Fokotu'u ke fetongi fo'i lea pongia 'aki fo'i lea ko e mohe vale

Taniela Fusimālohi: Ko u pehē au Sea 'oku tonu ke tau fetongi 'e tautolu e fo'i lea ko e pongia ko e palopalema ia ke 'ai ha fo'i lea 'oku ne puke kotokotoa 'a e ngaahi me'a he kapau te u tu'u ange 'i falehopo ko 'eku faka'uhinga 'a'aku eni.

Sea Komiti Kakato: Pē 'ai mai ange ha'o fo'i lea 'oku ke pehē 'e puke kotoa ai 'a e mohe mo e pongia?

Taniela Fusimālohi: Tau pehē pē ko e mohe vale ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e mohe hā?

Taniela Fusimālohi: Mohe vale. ‘Oku ... pē ko e mo’umohea ha fa’ahinga me’a te ne hanga ‘o puke ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e mohe vale ia ‘e Fakafofonga ko e fu’u matu’aki ‘ikai pē toe ai ha vala ia hūfanga he fakatapu. Ko e ‘alu atu pē ‘a e tohotoho ia ‘o ‘ai pea ‘oku tau pehē tautolu na’e ‘osi ‘io pē ia he ‘Eiki Minisitā Lao ē, Feitu’u na foki ko e lao te’eki ke ‘alu atu e tohotoho ia ‘oku ‘osi ‘io pē ia he ‘oku ‘osi fu’u vale ‘aupito ‘aupito pē mohe ia. Ka ko e fiema’u e ‘io mo e ‘ikai he ē ‘ai pē mu’a e pongia ‘oku ki’i ngalipotó.

Taniela Fusimālohi: ‘E pehē fakapongia’i he koe’uhí ko e pongia ia ko e me’a, ko e me’a pē ia ‘a’ata na’e hoko ki hoto sino pea kapau te tau pehē fakapongia’i ‘oku mahino na’e fai ‘e ha taha ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘ai pē pongia he faka’uhinga ‘a e Pule’anga ē ka tau hoko atu. Kupu 3, ‘io hoko mai ki he kupu, peesi fitu ē fakamatala fakamahino ‘a e, ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e ngaahi fo’i lea heni ko e ngāue ko e g pē ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

Sea Kōmiti Kakato: ... Koe’uhí ko hotau fatongia he tu’utu’uní kuopau ke tau fakatonutonu e ngaahi mo’onia lea ko íá. Mou tokoni mai pē kau Kalake ē, pōpulá 377, ko e b pālangi ia, fēfē ‘e toe fakafoki atu ke mou fakatonutonu he ‘oku lahi e fanga ki’i taipe

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko au

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fakamatala mahino ia ‘oku ‘ikai ko ha kongia ia ‘o e laó, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehalaaki ai ko e toki me’a pe ia ka ko e tefito’i lao pe ē koe’uhí kuo ‘osi maau ho’o me’a ki aí, ko u fokotu’u atu ‘e au.

Pāloti ‘o tali Lao Fakatonutonu fika 4 ki he Ngaahi Hia 2022

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, mou tali pē ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā Laó ke fai hano fakatonutonu ‘o e me’a ko ení, me’a mai ange Kalaké, ki’i ha’u ange Kalake. Mālō, nouti pe me’a ko eni ko u ‘oatú ē. ‘I ai ha fokotu’u pea pou pou ki he lao ko ení.

Ko ia ‘oku loto ke tali e Lao (Fakatonutonu) Fika 4 ki he Ngaahi Hia 2022 fakahā mai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Light* Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Lao,

‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu ma tolu mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, hongofulu ma fā. (14)

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Fika 5, me’a Minisitā Lao, ‘a ia ko e fika 10 ia ‘i he lēsisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ai ia fekau’aki mo ha angahala’i ha tungaiku ‘o ha taha. Pe ko ha monumanu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e hā?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea poupou, ‘io, me’a mai ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11

Tokanga ki hano uesia he ngaahi konivesio fakavaha’apule’anga ki he potupotu tatau totonu kakai fefine mo tangata ‘i he Lao

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ko e, ‘oku mahu’inga foki he ko e lao ko eni ia ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi fonua ia ‘oku ngofua foki ai ke mali ko ē tangata mo e tangata ē pea mo e fefine mo e fefine. Kapau ‘e ha’u ha ongo me’a pehē ki Tongá ni koe’uhí ko e natula ko ē ‘o e fakafiefia ko ē te na faí ‘oku ta’efakalao ia heni. ‘Oku ou mahino’i foki ‘oku ‘i ai ‘ū konivēsiio fakamāmani lahi ki he *gender equality* pe ko e sai tatau ki he tangata mo e fefiné. Pea ko u tokanga ki he ki’i ko ení na’a ‘i ai ha me’a pehē ha *case* pehē he kaha’ú ha folau ‘eve’eva mai ha ongo me’a.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea, ko e tu’unga pe foki ‘e ‘ilo aí ‘o kapau ‘e lāunga ha taha. Kapau ‘e ‘ikai ke na lāunga naua pea ko e hā e me’a te tau faka’ilo aí.

Sea Kōmiti Kakato: Moutolu ko ē ‘oku mou mea’i lelei ‘a e me’a ko ení, ko u tui te mou lava pe moutolu ‘o me’a mai’aki. Manatu’i ko mautolu na’a mau ako mautolu he ‘ū ako kehe, mahalo Tonga *High* foki e Feitu’u na ia

Taniela Fusimālohi: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fo’ou ia ki he Feitu’u na ko e ngaahi fakakaukau fo’ou ena ke me’a mai ai

Tanielas Fusimālohi: Kapau ‘e ‘alu atu ha Polisi pe ko e ‘ilo ‘e ha taha ‘oku mālohi ‘aupito ‘ene tui fakakalisitiané te ne lāunga’i ia ‘e ia pea ‘e faí e hopo ia heni ‘i he me’a ko ení. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ko u ‘uhinga ko ē ki aí. ‘E talamai leva ‘e he tokotaha ia ko ení ke mou faka’ilo fēfē au ‘i he lao fakamāmani lahi kuo ‘osi tali ‘e he ‘ū konivēsió ia e ‘ū me’a ko ení fakamāmani lahi. Ka ‘oku ta’efakalao ia

Eiki Minisitā Lao: Sea, ‘e tali pe ia fakamāmani lahi ka ‘oku ‘ikai ke tali ‘e ...

<010>

Taimi: 1600-1605

Eiki Minisitā Lao: ... ‘e he’etau laó ko e *finish the* faikakai ia he ‘oku fai e hiá ‘i Tongá ni. ‘E fakatatau leva ia ki he lao ‘o e fonuá ni.

Taniela Fusimālohi: Mahino pe ia Sea ka ko e paiolosī ko ē ‘o e tangata ko e ha’u pē foki ko ē ‘a e fiema’ú ‘oku fiema’u ia ke ‘ai pe ia he taimi ko iá.

Lord Tu’iha’angana: Ki’i tokoni atu Sea ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ‘Eua 11. Me’a mai tokoni ‘a Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e komití. ‘Oku ‘uhinga lelei pē ‘a e me’a ‘a e Fakafofongá. ‘UHINGA kapau ‘oku me’á pea ‘ai pē he *arrival card* ko ē ‘i mala’evakapuná fakahā pē ai, tapu ‘aupito ‘i Tonga ni e me’a ko iá, ka mo tokanga na’a ma’u moua.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e hā hono fakaleá? Tapu e, ‘a e ... ko e faingata’a foki hono ‘ai e fo’i lea ko ení. Hā hono fakalea ‘e, ke pehē he Feitu’u na ‘e ‘aí?

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘a’aku ki he Fakafofongá ko e ‘uhingá ke mahino ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: *Oh* ki he Fakafofongá. Me’a mai koe Fakafofonga, hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e poiní foki ia ‘a’aku ia koe’uhí kapau kuo tau ō ‘o fakamo’oni ki ha ngaahi konivēsio ‘oku tau tali ai ‘a e ngaahi me’a ko ení, kuo hangē ia kuo tau mālualóí kitautolu ia he’etau fa’u ‘etautolu e lao ke faka’ikai’i e me’a na’a tau ‘osi tali fakamāmani lahi. Pea ka hoko ha *case* pehē ‘i Tongá ni, ‘oku ou talaatu ‘e au ia ‘e ‘omai ‘e ha ongo me’a ia ha loea mei muli ke tau tālanga ai he kapau kuo tau fakamo’oni tautolu ia ‘i he ngaahi konivēsio ‘oku tali ai e me’a ko ení pea ‘oku tau’atāina naua ke fai ‘ena me’a ‘i ha feitu’u pea ‘oku tau hanga ‘etautolu, mo’oni pe ia ko e hā e me’a ko ē ‘oku tau pehē ko e hiá pea hia ia.

Ka ko u tokanga pe au ia ki he me’a ko ení he koe’uhí kapau ko e tu’ungá ē kuo tau hanga ‘etautolu ia ‘o fakalao’i ke ‘oua ‘e hoko ia ko e lao ka ‘oku tali fakamāmani lahi ia koe’uhí kuo tau ‘osi tali mo e ‘ū konivēsio fekau’aki mo e, mo e malí ‘a e tangata mo e tangata. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ilo tautolu he kaha’ú na’a fakangofua ke fai e malí ia heni kae fai e malí ia heni. Ko eni kuo ‘osi ‘alu ‘alu atu pē takimamatá ke fakangofua e ngaahi me’a ko iá. Ka fai ha mali pehē heni ‘e ta’efakalao nai pe ‘ikai. Ka ko e anga pē ‘eku fakatokanga’i ‘a’aku ...

Lord Fakafanua: Sea ko e kole tokoni atu pē ki he Fakafofongá kapau ‘oku ne ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kole tokoni. Sai pē ki he Feitu’una ke tokoni?

Fakamanatu ko e monomono ki he Lao lolotonga ke fakaiiki ange ngaahi hia fakasotoma 'oku tapu

Lord Fakafanua: Sea ko u fie fakamahino'i pē ki he Fakafongá ke ne manatu'i ko e lao ko ení 'oku lolotonga tu'u pē 'i Tonga ni he taimi ni. Ko e fakatonutonu ko ení 'oku fokotu'u mai he Pule'angá 'oku ne hanga 'o toe fakaiiki mai 'a e ngaahi, 'a e, 'a e angahala ko ení. Koe'uhí ko e fiema'u fakalao e Fakamaau'angá pea 'oku lolotonga tapu pē ia he taimi ni. 'A ia kapau ko 'ene palopalemá ko e kau takimamata ko ē 'oku nau 'eva mai pea nau fai e 'ū me'a ko íá 'i he lolotongá ní 'oku, 'o kapau ko ha palopalema ia 'oku 'osi palopalema pē koe'uhí ko e tu'u ia e laó e 'aho ní 'oku lolotonga tapu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u fakangata atu hē 'eku malanga, ko e poiní pe ia. Ko e hangē pē ha, 'ai pē ke tau tokanga'i he

Sea Komiti Kakato: 'A ia 'oku mahino pē foki ko e angahala'i ia 'o e manú hūfanga he fakatapu kuo mahino pe ia 'oku, ko e toe tānaki atu ko ē fo'i me'a ko ení ko ē 'oku ke 'uhinga ki ai fakamāmani lahi. Fakatokanga'i pē kau Fakafongá mo e Hou'eiki ko e fonua tautolu ko e fonua 'oku tau tui fakakalisitiane. Pea 'e hala 'aupito 'aupito ia ka 'i ai ha me'a pehē 'e hoko hotau lotolotonga.

Pea kapau leva 'oku ke me'a atu 'oku ke mea'i e me'a ko íá ha Mēmipa e Fakafongá, kuikui. 'Oua te ke, kuikui ho fongá pē ko ho fakahā e hia ko ení 'i he vave tahá. Ka ko u tui 'i he nātula 'o e fokotu'u 'o e lao ko ení mahino mai ia 'oku tau hanga leva 'o malu'i 'a e sōsaietí pea mo e fonuá 'o kapau 'e hoko ha faiangahala pehē. Tuku pē ai kae tuku ki he kau Fakamaau ke nau toki fai hono fakamā'opo'opó 'a e faka'uhinga pea mo e fokotu'u lao 'omai he Pule'angá. Ke laumālie lelei pē ki ai?

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Tuku atu ki he 'elia 'o e Fakamaau'angá. Mālō.

Pāloti 'o tali 'a e Lao Fakatonutonu fika 4 ki he Lao Ngaahi Hia 2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko ia. Fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lao Fika 4 ki he Ngaahi Hia 2002 fakahā loto hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tēvita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea. ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kole atu Kalake mahalo ko e ‘osi pē ia ‘a e fo’i lao ‘e 2 ko eni ‘oku tau mātukū ‘aki ‘a e ‘uhinga e, ke tamate’i ‘etau letiō, fakahoko atu a ke fakaava ‘etau letiō ke hoko atu’etau ngāue.

(NA’E HOKO ATU FAKAMAFOLA HE NGALU’EA ‘A E FEME’A’AKI HENI)

Hou’eiki koe’uhi ko e toe ‘etau miniti ‘e 4, ko u pehē mu’a ke tau liliu ‘o Fale Alea ‘o ‘ave lao ko eni ki he Sea ke fai mo fai ha’atau lau ki ai. Ha ‘a e lao hokó ...

‘Eiki Minisitā Lao: Kapau ‘e tali ai pē Sea, ko e ki’i lao nounou pē mo ia ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai. Kalake, tau ‘asenita hoko.

Lao Fakatonutonu Fika 6 ki he Ngaahi Hia

‘Eiki Minisitā Lao: ‘A ia ko e fakatonutonu pē ia Sea ki he kupu 143 ‘a ē ki he ‘ave ‘a e ngaahi koloa, ngaahi fakamo’ua mo e me’a ko ia, nō pa’anga pea ‘ikai totongi, ngaahi me’a ko ia ko e me’a ia ‘oku fakatonutonu ai ‘a e kupu ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e Lao Fakatonutonu Fika 6 ki he Ngaahi Hia ‘Eiki Sea, Lao fika, Fakatonutonu fika 6. Ko e fakatonutonu e kupu 143 ‘o e Lao ki he Ngaahi Hia, ‘oku, ko e hia eni ia ‘oku ‘alu ke ki’i lahilahi ‘i he fonua ni ‘a hono ngāue’aki ‘e he nō pa’anga ta’etotongi, kau atu ki ai mo e fakatau me’alele loi, ‘ū ngaahi nānunga ko ia ‘Eiki Sea fiema’u ia ke tokanga’i mo faka’ilo e ni’ihi ko eni ke ta’ofi ‘a e ‘ulungaanga ko ia , ka ‘oku tonu Sea ke tukuange mai a ‘etau letiō ‘i he ki’i fo’i lao ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku lolotonga a’u atu ho’o me’a ‘a’au ki he ngaluope, ‘osi ‘atā letiō ia.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō, ‘a ia ko e ‘uhinga ia hono fakatonutonu ko eni ‘a e kupu 143 ‘Eiki Sea, pea ko e ‘ai ki he ni’ihi pau’u ko eni ‘oku nau ngāue’aki hono lohiaki’i ‘a e kakai mo e ‘ū me’a ko ia ‘Eiki Sea, ke ta’ofi pea tuku mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimalohi: Sea na’e ‘i ai pē foki ‘eku fakamalanga ‘i he kupu ko eni ‘oku pehē ‘e kau heni mo ‘etau me’a fakatonga ‘atautolu ‘i he’etau fa’iteliha mo ala atu pē ki he me’a ia ‘oku tonu ke tau fa’iteliha ai ‘o hangē ko eni, kapau ko e kautaha nō ia ‘eku fa’ētangata pē au ‘alu atu pē ‘o talaange ‘io ‘e totongi mai pē au ‘alu ‘aupito au ia mo e me’a, pea ka hili, pea ‘oku ‘asi pē ‘i he pepa hono kumi holo pea mo e *internet* hono kumi holo ke foki mai ‘o totongi, ka he ‘ikai foki ke toe totongi ia. Ka ko e ngaahi me’a fakafonua pē foki ia ‘atautolu mo hotau ‘ulungaanga faka-Tonga ‘a e me’a pehē ni, ka ‘oku ou tui ko e kupu ia ko eni ko e feinga ia ke malu’i ‘a e kau kaiha’a mo’oni mei he ongo me’a ‘alu ai pē mo e lohiaki’i ‘a e ngaahi kautaha nō mo e nō me’alele ko ia.

Pāloti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 6 ki he Lao Ngaahi Hia 2022

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lao ko eni fakahāloto ki

ai hiki ho nima, fika 6 Lao Fakatonutonu ki he Hia, Ngaahi Hia 2022.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosā Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai ‘a e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founga tataau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ‘e ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau hoko atu. ‘asenita 7, Tohi Tangi, 4A/2022. Me’a mai ongo Fakafofonga na’a na fakafofonga’i ‘a e Tohi Tangi ko eni. Tau liliu ‘o Fale Alea ē.

Fale Alea

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e fakataha’anga ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea)

<005>